

werkloosheid
en de crisis
in onze samenleving

WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR HET CDA

de samenhang tussen economie,
cultuur en politiek

werkloosheid en de crisis in onze samenleving

De samenhang tussen economie, cultuur en politiek

rapport van het sectoroverlegorgaan Sociaal-Economisch Beleid van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

drs. H.H.F. Wijffels (voorzitter)
prof. dr. H. van der Laan
drs. G.H. Terpstra
prof. drs. J. Weitenberg
drs. H. Borstlap (secretaris, tot 1 november 1983)

Publikatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het Instituut heeft ten doel het (doen) verrichten van wetenschappelijke arbeid ten behoeve van het CDA op basis van de grondslag van het CDA en in aansluiting op het Program van Uitgangspunten. Het Instituut geeft gedocumenteerde adviezen over de hoofdlijnen van het beleid, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek vanuit het CDA en/of van leden van het CDA in vertegenwoordigende lichamen.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Dr. Kuiperstraat 5, 2514 BA Den Haag

Tel. 070-924201

INHOUDSOPGAVE

	Pagina
Woord vooraf	5
I. Inleiding	6
a. Verwarring	6
b. Twee kampen: benadrukken of relativeren van economische groei en volledige werkgelegenheid	6
c. Wat is het dilemma?	8
d. Werkloosheid en de samenhang tussen economie, cultuur en politiek	8
e. Conclusies	9
II. Is volledige werkgelegenheid nog mogelijk?	10
a. De crisis naar zijn sociaal-economische verschijningsvorm	10
b. Verschuivingen tussen betaalde en onbetaalde arbeid	14
c. Volledige werkgelegenheid	16
d. Conclusies	19
III. Meer dan één crisis	20
a. De levensstijl van de samenleving	20
b. Verloren integratiekaders: mentale ontzuiling en secularisatie	22
c. Op zoek naar nieuwe integratiekaders	23
c.1. Een overheersing van de politiek: verstatelijking	23
c.2. Een overheersing van een 'kwartair' levensgevoel; consumptisme	25
c.3. Een overheersing van het 'gelddenken'	28
d. Conclusies	30
IV. De opdracht voor de politiek	32
a. Toegankelijk maken voor zingeving: verscheidenheid versus het gelijkheidsstreven	32
b. Een selectief ontmoedigingsbeleid, gericht op:	34
b.1. de rol van de overheid (verstatelijken); confrontatiepolitiek en benadrukken eigen verantwoordelijkheid	34
b.2. het economiseren	37
b.3. het consumeren	38
– de noodzaak van economisch herstel	38
– internationale initiatieven	41
c. Conclusies	43

V. Het verdelen van de arbeid	46
a. Arbeidsethos	46
b. Arbeidsduurverkorting	47
b.1. Motieven voor vormen van arbeidsduurverkorting	47
b.2. Inkomensconsequenties	50
b.3. Verplicht of vrijwillig	51
c. Een markt voor betaalde en anders betaalde arbeid: een economisch en sociaal draagvlak	53
d. Basisinkomen	54
e. Conclusies	55
VI. Besluit	58

WOORD VOORAF

Onze samenleving kampt met een aantal grote, tegelijkertijd optredende problemen. Sommige daarvan zijn zeer concreet en duidelijk zichtbaar; er waren in 1983 gemiddeld 800.000 mensen werkloos en dit jaar zullen het er naar verwachting meer dan 900.000 zijn.

De economische wetenschap en de economische politiek lijken geen kans te zien de ontwikkelingen een meer perspectiefvolle wending te geven. Het vermoeden rijst, dat achter de economische cijfers ontwikkelingen schuilgaan in de levensstijl van de samenleving en in de gegroeide politieke en bestuurlijke praktijk: er is, zoals in deze nota wordt uiteengezet, een relatie tussen economie, cultuur én politiek, die tot nu toe is veronachtzaamd.

Een geïsoleerde behandeling van deze gebieden doet tekort aan de eenheid van het leven. Daarom wordt in deze discussienota een poging gedaan de veelal geïsoleerd beschouwde economische gegevens in relatie te brengen met recente culturele en politieke ontwikkelingen in onze samenleving. Dit vanuit de overtuiging, dat een beleid, gericht op werkgelegenheid en het gezond maken van de overheidsfinanciën, gevoed moet worden door opvattingen over zinvolle arbeid, over menselijke verantwoordelijkheid en over de taken van de overheid. Deze opvattingen blijven veelal verborgen achter het beleid dat wordt gevoerd, waardoor de politiek de aansluiting dreigt te missen met wat er in de samenleving leeft.

Het gaat hier om een discussienota die is opgesteld binnen het sectoroverlegorgaan sociaal-economisch beleid van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA: de heren drs. H.H. F. Wijffels (voorzitter), prof. dr. H. van der Laan, drs. G.H. Terpstra, prof. drs. J. Weitenberg en drs. H. Borstlap (secretaris tot 1 november 1983).

Het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA is van oordeel dat deze nota op een voor christen-democraten herkenbare wijze de centrale dilemma's voor het sociaal-economische beleid aan de orde stelt. Het hoopt dat deze nota zal bijdragen tot een herkenbare oriëntatie van het in de komende jaren te voeren beleid.

mr. P.J. Boukema
wnd. voorzitter

drs. A.M. Oostlander
directeur

I. INLEIDING

a. Verwarring

Onze samenleving verkeert in een crisis.

In 1983 waren gemiddeld 800.000 mensen werkloos, dat is 16% van de beroepsbevolking. Wanneer de zogenaamde verborgen werkloosheid in de WAO daarbij wordt opgeteld, komen we ruim boven 20% werkloosheid uit. Per jaar groeit de werkloosheid thans met 160.000 mensen.

De economische crisis veroorzaakt verwarring en onzekerheid. Alle geïndustrialiseerde westerse landen worden erdoor getroffen, maar de laatste jaren wordt duidelijk dat ons land een aanzienlijk grotere werkloosheid krijgt te verwerken dan andere landen. Vertrouwde zekerheden blijken minder vertrouwd dan wij dachten. In de goede jaren hebben wij een omvangrijk stelsel van sociale zekerheid opgebouwd voor goede en kwade jaren. Maar nu wij voor het eerst in aanzienlijke mate hierop moeten terugvallen, blijkt de sociale zekerheid onder de grote toeloop te bezwijken. Hebben wij daar nu al die jaren premie voor betaald?

De crisisverschijnselen die zich de laatste jaren in onze samenleving voordoen, zijn van een zo verlamme omvang – vergelijkbaar met de jaren dertig – dat wij er niet goed raad mee weten vanuit ons vertrouwde denken over economische groei, arbeid, arbeidsverdeling en arbeidsethiek. Want hoezeer het bijv. economisch en arbeidsmarktpolitiek verklaard kan worden, dat werken met behoud van uitkering algemeen gesproken niet mogelijk is: hoelang is het *sociaal* nog aanvaardbaar 800.000 mensen, waarvan de helft jonger is dan 24 jaar, slechts toe te staan zich beschikbaar te houden voor een vrijkomende betaalde arbeidsplaats? De openstaande vraag naar arbeidskrachten bedraagt thans 9.000. Hoe lang is dit vol te houden, zeker wanneer wij tegelijk zien dat er genoeg nuttig werk te doen is dat veelal wegens geldgebrek niet wordt verricht?

Trouwens: gesteld dat wij na verloop van enige jaren kans zien zoveel nieuwe betaalde banen te creëren dat de vele honderdduizenden werklozen van nu weer aan de slag kunnen; kunnen zij dan zo maar weer aan de slag? Wat gebeurt er wanneer je jarenlang werkloos bent geweest?

Is het voor de betrokkenen niet te hopen dat hij of zij betaalde arbeid heeft leren te relativeren, opdat het werkloos zijn hem of haar niet heeft geblokkeerd voor een zinvolle levensvervulling op een andere wijze dan in betaalde arbeid?

b. Twee kampen: benadrukken of relativeren van economische groei en volledige werkgelegenheid

In deze bijdrage willen wij nagaan hoe wij de signalen moeten verstaan die zich de laatste jaren zo in alle scherpheid manifesteren, maar al veel langer 'onderweg zijn'. Enkele jaren geleden was een werkloosheid van 800.000 mensen ondenkbaar; de verwachting was dat een dergelijke omvang grote sociale onrust teweeg zou brengen. Thans *zijn* er 800.000 mensen werkloos, maar van een omvangrijke sociale onrust is geen sprake. Het lijkt wel alsof wij door de crisis zijn overvallen en met stomheid zijn geslagen. Wij zijn er in zekere zin door verlamd. Wij hebben er geen goed verweer tegen vanuit onze vertrouwde stellingname en weten er niet goed raad mee; regeringspartijen noch oppositie.

Er is verwarring over het te voeren beleid. Minister De Koning verklaart in CDActueel van 22 april 1983 dat het werkloosheidsvraagstuk onoplosbaar is zonder ingrijpende arbeidstijdverkorting tot 36 uren in 1986 en tot 32 uren in 1990. Nog geen vier dagen daarna verklaart de president van de Nederlandsche Bank, dr. W. Duisenberg, dat het accent in de discussie verlegd moet worden van arbeidstijdverkorting – 'het verdelen van de armoede' – naar het creëren van nieuwe arbeidsplaatsen door middel van economische groei. Beide standpunten zijn terug te voeren op een verschil in

taxatie van wat er thans in de sociaal-economische ontwikkelingen aan de orde is. Dit verschil in taxatie van de aard van de huidige economische crisis verklaart veel van de verwarring en onzekerheid omtrent het te voeren beleid. In de gangbare discussie tekenen zich veelal twee scherp tegenover elkaar staande kampen af.

In het *ene kamp* wordt gesteld, dat de huidige crisis een – weliswaar diep ingrijpende – *interruptie* vormt in onze economische ontwikkeling. Deze onderbreking kan, mits goed en resoluut aangepakt, verholpen worden.

De oude vaart en motoriek van de jaren zestig kan daarna weer hervat worden.

Economische groei en industrieel herstel zijn in deze gedachtengang, evenals in de jaren vijftig en zestig, sleutelwoorden om de problemen het hoofd te bieden. Alles wat herstel van economische groei in de weg staat, dient dan ook vermeden te worden. Het saneringsbeleid, dat nodig is om de in de jaren zeventig verwaarloosde economische wetmatigheden te herstellen, zal neerkomen op werkloosheid voor grote groepen in de jaren tachtig: dit moet aanvaard worden teneinde de voorwaarden te scheppen voor herstel van volledige werkgelegenheid in de jaren negentig.

Een korte-termijnbeleid om de pijn van de massale werkloosheid te verzachten, staat op gespannen voet met een economisch herstel op lange termijn. Wij moeten de armoede niet verdelen, maar de welvaart vergroten. Nodig is een herstel van de bereidheid hard te werken en daar dan ook voor beloond te worden; het aanvaarden van risico's, initiatief, flexibiliteit in plaats van de verstarde verhoudingen van dit moment; geen nivellering, eerder het bewust creëren van grotere inkomensverschillen tussen minimum, modaal en de middengroepen en tussen actieven en niet-actieven.

Beloning naar prestatie behoeft opnieuw accent. De internationale concurrentiestrijd is hard en je kunt daarin alleen maar overeind blijven door een volledige inzet van de beste mensen. In het verleden is het economisch productieproces zo zeer belast met allerlei maatschappelijke doelstellingen vanuit het politieke en sociale stelsel (voorschriften ten aanzien van de inkomens, de arbeidsomstandigheden, de productievoorwaarden, het milieu), dat het concurrentievermogen van ons bedrijfsleven ernstig is aangetast, waardoor – als wij er niets aan doen – de economische groei zal blijven stagneren. De vermaatschappelijking van het economisch productieproces is zover gegaan, dat zijn vermogen tot herstel ernstig is aangetast. Arbeidstijdverkorting, het werken met behoud van uitkering, het denken over vormen van basisinkomen dreigen opnieuw het productieproces te belasten met maatschappelijke doeleinden die haaks staan op een mentaliteit en een inzet, gericht op economisch herstel.

In het *andere kamp* acht men een benadering, waarin economische groei en industrieel herstel worden benadrukt, achterhaald. Men wijst er in deze gedachtengang op dat onze samenleving op een aantal terreinen de kenmerken van een *trendbreuk* vertoont, die ons dwingt tot een heroriëntatie op het vertrouwde arbeidsethos, het vertrouwde denken over betaalde en onbetaalde arbeid, over economische groei en over de koppeling van arbeid en inkomen.

Een situatie met 800.000 werklozen, waarvan de helft jonger is dan 24 jaar, kan niet lang voortduren in een samenleving waarin betaalde arbeid als dé zingeving van het leven wordt gezien.

Wanneer een sociaal-economische ontwikkeling voor zoveel mensen een zinvolle levensvervulling in de weg staat, dan is er geen ontkomen meer aan de centrale uitgangspunten van die sociaal-economische ontwikkeling ter discussie te stellen. Dan rijst stilaan het vermoeden dat onze vertrouwde doelstellingen en idealen met betrekking tot economische groei en volledige werkgelegenheid mogelijk bij een voorbije periode horen, die wij inmiddels achter ons hebben gelaten. In zo'n situatie terugvallen op een zestiger-jaren-ideaal van economische groei is uitzichtloos en maakt de mensen alleen maar ongelukkiger, zo oordeelt men in dit kamp. De wijze waarop wij de afgelopen decennia de doelstelling volledige werkgelegenheid hebben nagestreefd en het arbeidsethos, dat daaraan ten grondslag lag, zijn achterhaald. De crisis geeft ons juist de kans een meer ontspannen levenshouding te realiseren door arbeidstijdverkorting, zinvol werk met behoud van uitkering, vormen van basisinkomen waardoor mensen bevrijd van zorg om het materiële bestaan pas werkelijk aan een creatief bestaan kunnen toekomen.

c. Wat is het dilemma?

De discussie tussen beide kampen wordt met grote verbeterheid gevoerd. Dat heeft vermoedelijk te maken met het feit, dat de oplossing van het ene kamp door het andere juist als hét probleem wordt gezien en omgekeerd: voorrang voor economische groei ten behoeve van herstel volledige werkgelegenheid op langere termijn versus het relativeren van economische groei en volledige werkgelegenheid en van het arbeidsethos dat daaraan ten grondslag ligt.

De vraag die in dit rapport aan de orde moet komen, is niet: voor welk kamp kiest het CDA? De eerste vraag is: is het enerzijds benadrukken en anderzijds het relativeren van economische groei inderdaad het beslissende dilemma waarin stelling genomen dient te worden? Dwingt de huidige situatie ons te kiezen *tussen* een van de twee kampen?

Een belangrijk motief voor deze discussiebijdrage is aarzeling of dit dilemma, dat de gangbare discussie overheerst, wel het juiste dilemma is. Daarom moeten wij eerst analyseren wat er thans in de sociaal-economische ontwikkeling feitelijk aan de orde is.

d. Werkloosheid en de samenhang tussen economie, cultuur en politiek

Een analyse van wat zich in eerste instantie thans als een financieel-economisch vraagstuk aandient, kan evenwel niet blijven steken in een financieel-economische beschouwing. Een voorbeeld: het grote financieringstekort van de overheid is niet alleen, en wellicht zelfs niet in de eerste plaats, een financieel-technisch verschijnsel, maar is de resultante van uit het evenwicht geraakte gedragingen van mensen en groepen van mensen. Het is de weerslag van idealen en verwachtingen van mensen ten opzichte van de collectiviteit, of, wat minder onbaatzuchtig geformuleerd: van belangen en onvervreemdbaar geachte rechten. Wij ontkomen er derhalve niet aan die verwachtingen aan de orde te stellen wanneer wij werkelijk willen doorstoten tot de achterliggende drijfveren van de financieel-economische crisis van dit moment. De economische crisis staat immers niet op zichzelf, maar vindt haar voedingsbodem in de levensstijl van de samenleving: opvattingen, verwachtingen en gedragingen van

mensen, in het vervolg kortweg aan te duiden met 'cultuur'. Er is voorts een relatie met de politieke en bestuurlijke praktijk die inwerkt op economische ontwikkelingen. Het vermoeden rijst dat de werkloosheid van dit moment niet alleen duidt op een economische crisis, maar tevens op een crisis in de levensstijl, de cultuur van de samenleving, en in de politieke en bestuurlijke praktijk. Economische waarheden zullen blijken halve waarheden te zijn wanneer deze – hetgeen dikwijls gebeurt – geïsoleerd worden gezien, los van gangbare menselijke gedragingen en verwachtingen en van een politiek-bestuurlijke praktijk. De economische wetenschap lijkt wat dit betreft in een impasse te verkeren. Zij blijkt niet in staat tot gezaghebbende aanbevelingen te komen om de economische crisis het hoofd te bieden.

Daarom : wij moeten ons aandachtsveld verbreden. Verdragen de dominante ontwikkelingen in de levensstijl, de cultuur van onze samenleving, zoals die zich met name sinds de jaren zestig hebben gemanifesteerd, zich met de ontwikkelingen in economie en politiek?

Is er samenhang en evenwicht of duidt de economische crisis ook op een verbroken samenhang met culturele en politieke ontwikkelingen?¹

Tenslotte: dit rapport is volop een discussienota. Het is ongebruikelijk ontwikkelingen op het terrein van de levensstijl, de politiek en de economie *in onderlinge samenhang* te beschrijven. Het sectoroverlegorgaan is zich ervan bewust dat dit een aanpak is met veel risico's. Toch is gepoogd dit waagstuk tot een goed einde te brengen, omdat de discussie over de hoofdlijnen van het sociaal-economisch beleid te vaak blijft steken in uitsluitend sociaal-economische termen. Wij hopen dat de discussie over de in dit rapport aangegeven samenhangen het zicht op het in de jaren tachtig te voeren sociaal-economisch beleid op hoofdpunten kan verdiepen.

e. Conclusies

1. *Centraal in deze discussienota staat de vraag of de aanpak van de huidige werkloosheid ons dwingt tot een keuze tussen enerzijds het herstellen van volledige werkgelegenheid en economische groei en anderzijds het relativeren van de noodzaak van economische groei en volledige werkgelegenheid, zoals deze onze samenleving de afgelopen jaren hebben gestempeld.
Gaat aan dit in de actuele discussie gangbare dilemma een juiste analyse vooraf, of blijken in de huidige economische crisis andere factoren mee te spelen die andere keuzen van ons vragen?*
2. *De economische crisis lijkt niet los te staan van ontwikkelingen in de levensstijl, in de cultuur van de samenleving en in politiek en bestuur.
Het blootleggen van achterliggende oorzaken van de economische crisis leidt tot een analyse van een crisis in cultuur en politiek.*

¹⁾ Vergelijk de column 'Economie, cultuur en samenleving' door prof. dr. A.G. Weiler in *Christen Democratische Verkenningen*, maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, april 1983.

II. IS VOLLEDIGE WERKGELEGENHEID NOG MOGELIJK?

a. De crisis naar zijn sociaal-economische verschijningsvorm

Het gaat in deze paragraaf om een beknopte aanduiding van de crisis naar zijn sociaal-economische verschijningsvorm.

Allereerst moeten wij vaststellen dat de na-oorlogse sociaal-economische ontwikkelingen in de geïndustrialiseerde wereld in het algemeen gesproken zeer voorspoedig zijn geweest. Het wachtwoord luidde: economische groei en succes bleef op dat punt niet uit: de na-oorlogse generatie in ons land heeft geen armoede meer gekend.

Aanvankelijk heerste er in de *opbouwjaren '50* grote overeenstemming over de te volgen koers bij het opbouwen en vernieuwen van onze bedrijvigheid: lage lonen en lage collectieve lasten, veel financiële ruimte voor het bedrijfsleven om te investeren ten behoeve van de werkgelegenheid. Een geleide loonpolitiek was regel en sloot ook aan bij de 'geest van de jaren '50'. Men was het eens over de centrale doelstellingen van sociaal-economisch beleid (economische groei, volledige werkgelegenheid en redelijke inkomensverdeling) alsmede over enkele randvoorwaarden die daarvoor beslissend waren: prijsstabiliteit en extern evenwicht. Socialisten en christen-democraten hebben jarenlang gezamenlijk dit beleid gedragen.

Deze jaren werden gevolgd door de *uitbouwjaren '60*, waarin de zuinigheid van de jaren vijftig werd ingeruild voor hogere lonen en hogere collectieve lasten. In het begin van de jaren zestig bleek immers ons land in het algemeen gesproken te goedkoop, waardoor er een overspannen arbeidsmarkt ontstond met alle nadelen van dien (zwarte lonen). De als eenmalig bedoelde verhoging van de reële lonen in de jaren '63 en '64 was een antwoord op de uit het evenwicht geraakte externe positie van ons land en op de overspannen arbeidsmarkt. Het bleef evenwel niet bij een eenmalige inhaalronde. Reële loonsverhogingen werden in de jaren zestig al spoedig regel. De groei van de welvaart werd zichtbaar in o.m. tv-toestellen, wasmachines, buitenlandse reizen, auto's. De eensgezindheid uit de jaren vijftig over de economische doelstellingen verdween. De economische groei camoufleerde evenwel deze onenigheid: er kon met jaarlijks 5 à 6% economische groei zeer veel *tegelijktijd* gerealiseerd worden. Niettemin begon de inflatie vanaf het midden van de jaren zestig toe te nemen. Vast staat inmiddels dat vanaf het midden van de jaren zestig jaarlijks per saldo aanzienlijk minder arbeidsplaatsen werden gecreëerd dan daarvoor. Het proces van het uitstoten van arbeid verkreeg door de loonontwikkeling, die de groei van de produktiviteit te boven ging, een extra impuls.

Voor de *omslagjaren '70* is kenmerkend dat de verwachtingen uit de jaren zestig omtrent de groei van inkomens en daaraan gekoppeld sociale uitkeringen bleven bestaan, ook toen de feitelijke economische basis daarvoor niet meer aanwezig was. Bovenop de hierboven reeds gesignaleerde ontwikkeling van de loonkosten, die uitsteeg boven de gemiddelde toename van de produktiviteit, kwam in 1973 de explosie van de olieprijsen, extra verscherpt door de tweede energiecrisis van 1979. Onze samenleving heeft, zo blijkt thans, niet adequaat gereageerd op deze nationale verarming. Ons aandeel in de wereldhandel nam na 1973 vrijwel voortdurend af. Deze jaren zeventig geven het beeld te zien van een samenleving die geen kans ziet de

signalen juist te verstaan en die met grote verbetering onverenigbare verlangens blijft koesteren. Ze ziet vooralsnog geen kans de bocht, die vroeg of laat genomen moet worden, te nemen. De reëel vrij beschikbare inkomens van de werknemers en de daaraan gekoppelde sociale uitkeringen zijn in de jaren zeventig aanzienlijk blijven stijgen, ondanks een teruglopende reële groei van ons nationaal inkomen. Het blijkt dat de samenleving buitengewoon inventief is vluchtwegen op het spoor te komen, teneinde onvermijdelijke consequenties van de nationale verarming te ontgaan. De reële groei van de inkomens en van de sociale uitkeringen is voor een belangrijk deel gefinancierd uit:

- de rendementen en het eigen vermogen van het bedrijfsleven (de gecorrigeerde arbeidsinkomensquote² is van 83,5 in 1970 opgelopen tot 91 in 1983; 40% van de bedrijven in de industrie lijdt verlies);
- het financieringstekort van de overheid (3,8% van het nationaal inkomen in 1970 tot 12% in 1983);
- de aardgasbaten.

Deze drie bronnen zijn evenwel alle drie vluchtwegen, waarbij de rekening in hoge mate naar de toekomst wordt verschoven. Hoezeer de zorg voor het consumeren van de welvaart nu en de zorgeloosheid voor de welvaart later accent hebben gekregen, blijkt ook uit bijvoorbeeld de ontwikkeling van de spaarquote die van 20% in 1974 terugliep tot 11% in 1980 (inmiddels overigens weer opgelopen); de investeringsquote liep over die periode terug van 17,1% tot 8,4%.

Dit alles heeft bovendien met zo'n volharding plaatsgevonden, dat de economische structuur ernaar is gaan staan. Het tekent de enorme opgave waarvoor onze samenleving staat om deze lijnen, die in de loop van een reeks van jaren zijn ingesleten in onze verwachtingen en gedragingen, drastisch om te buigen. Het gaat niet alleen om het ombuigen van cijfers; een onverantwoordelijk handelende en een in heel letterlijke zin verwerende samenleving moet tot de orde worden geroepen, omdat haar gedrag roofbouwachtige trekken vertoont. Het is wat dit betreft als met een auto die op een muur afrijdt; naarmate de bestuurder langer wacht met remmen om de bocht te nemen, zal deze bocht scherper zijn met alle kans eruit te vliegen.

Bestek '81 (opgesteld in 1978) voorzag in ombuigingen van 10 miljard gulden over 4 jaar (die zoals bekend niet of nauwelijks gerealiseerd zijn, mede door nieuwe tegenvallers in de uitgaven); het kabinet-Lubbers buigt in 1983 en 1984 per jaar 12 à 13 miljard gulden om.

Deze ontwikkelingen sedert de jaren zeventig zijn wellicht verklaarbaar. Bijvoorbeeld vanwege het heersende sociale klimaat en stellig ook vanwege een politieke factor van betekenis: in 1973 kwam de Partij van de Arbeid, afgezien van een korte interimperiode gedurende het kabinet-Cals, na veertien jaar weer in het kabinet. Ze was beladen met in zoveel jaren opgekropte ambities, die zij bij voorrang wilde doen gelden op punten waarvoor de tijd voorbij was en waarop zij de partijen die in de jaren zestig wél hadden gereageerd, nauwelijks kon verbeteren: reële verbetering van de inkomens en sociale zekerheid. Er is stellig ook aanleiding voor kritiek op het eigen handelen: christen-democraten hebben evenmin kans gezien de tekenen van de

²⁾ Het aandeel van het looninkomen in de totale toegevoegde waarde in het bedrijfsleven met enkele correcties van publieke nutsbedrijven.

tijd te verstaan en ernaar te handelen. Er was in eigen kring verdeeldheid en een te gering vermogen om los van het gangbare politieke en sociale klimaat tot een eigen analyse te komen van de ontwikkelingen in de jaren zeventig.

Hoe verklaarbaar vanuit sociale en politieke achtergronden de ontwikkelingen ook mogen zijn: wat in de jaren zeventig is nagelaten in het verstaan van de signalen, moeten wij nu in de jaren tachtig in dubbele mate inhalen. Dat is in feite de tragedie van de situatie waarin wij thans verkeren: het gaat er niet alleen om 'minder meer' te bewerkstelligen; wij moeten op een reeks van terreinen terug: 'meer minder'.

Een heel globale aanduiding van de scheefgroei brengt ons voor de komende jaren tot het volgende:

- herstel bedrijfsrendementen door verlaging van de arbeidsinkomensquote met 4% = 10 miljard gulden
- het financieringstekort terugbrengen = 20 miljard gulden.

Daarnaast moeten wij rekening houden met een teruglopende aardgasopbrengst en ook met toenemende lasten in verband met de nationale schuld.

De centrale economische gegevens wijzen alle in dezelfde richting: er is, particulier en collectief, aanzienlijk meer uitgegeven, hoofdzakelijk in de consumptieve sfeer, dan daarvoor beschikbaar was.

De lasten daarvan zijn doorgeschoven naar latere jaren. Het verdelen van de welvaart in de jaren zestig en zeventig heeft op zo'n wijze plaatsgevonden, dat de welvaart zelf in gevaar is gekomen. Het lijkt erop alsof de 'verdeel-sector' in onze economie (daar waar de opbrengst van het productieproces wordt verdeeld over: inkomens, winsten, belastingen, premies) het contact met de 'productiesector' goeddeels heeft verloren en dat elk een eigen weg is gegaan. Eerst wanneer alle lichten op rood staan, wordt ons duidelijk dat deze twee circuits geen eigen weg, los van elkaar kunnen gaan.

Hier is het vertrouwde vraagstuk aan de orde van het bewerken en het bewaren: wij mogen het vruchtgebruik aanwenden van hetgeen ons is toevertrouwd. Wij mogen ons echter niet meer toeëigenen dan ons toekomt omdat ook toekomstige generaties aanspraak mogen maken op hetgeen de mensheid als geheel is toevertrouwd. In de jaren zeventig hebben wij een helder zicht gekregen op de milieu- en grondstoffenproblematiek. In de nota 'Gerede Twijfel'³ van 1974 wordt opgemerkt, dat 'onze generatie zich een onevenredig deel dreigt toe te eigenen van al datgene wat de schepping de gehele mensheid biedt'. Wij moeten thans tevens opmerken, dat deze waarschuwing niet alleen de milieu- en grondstoffenproblematiek treft, maar ook andere centrale factoren in onze sociaal-economische ontwikkeling. De verdeling van de welvaart heeft de welvaart, of beter: het vermogen om economische groei te produceren, aangetast.

Naast deze ontwikkeling van lonen en collectieve lasten moeten nog andere oorzaken worden genoemd van de huidige economische stagnatie.

Sinds de jaren zestig heeft de centrale regelgeving van de kant van de overheid veel nadruk gekregen, hetgeen op gespannen voet staat met de noodzaak tot verandering en flexibiliteit van ons productieproces, zeker in de huidige tijd.

De bereidheid tot veranderingen, tot mobiliteit, tot het nemen van risico's is bijvoorbeeld door de ontwikkeling van de sociale wetgeving ontmoedigd. Tot voor kort was er amper bereidheid na te gaan hoe de verworvenheden van de sociale zekerheid

³) *Gerede Twijfel*, bijdrage tot de discussie over de perspectieven van onze economische ontwikkeling; nota van de samenwerkende wetenschappelijke instituten van ARP, CHU en KVP, augustus 1974.

behouden kunnen blijven in een tijd van economische stagnatie. Er heeft jarenlang een politiek en sociaal klimaat geheerst, waarin het niet goed mogelijk was de aanpassing van verstarde en onbuigzame verhoudingen aan de noodzakelijke herstructurering van ons arbeidsproces aan de orde te stellen. Er is, mede onder invloed van het gevoerde overheidsbeleid, een verstarring in beloningsverhoudingen ontstaan, die de werking van de arbeidsmarkt ernstig belemmert.

Internationaal vraagstuk

Men zal opmerken: deze ontwikkelingen zijn niet typisch Nederlands, ze komen in alle geïndustrialiseerde landen voor. Dat is stellig juist. Maar we moeten hier wel vaststellen, dat in ons land deze ontwikkelingen zich in verhevigde mate hebben gemanifesteerd. In het verlengde hiervan is er zorg of ons land in voldoende mate kan deelnemen aan een herstel van de wereldconjunctuur. In de jaren zestig was onze positie ten opzichte van andere geïndustrialiseerde landen beter; in de jaren zeventig is onze positie relatief steeds verder verslechterd.⁴

Tussen 1960 en 1980 is in het OESO-gebied het beslag dat de overheidssector op het nationaal inkomen legt gemiddeld gestegen van 28,5% naar 39%. Frankrijk, Duitsland, Engeland en Italië zijn verder doorgeschoten tot 45%, maar ons land tot 72% (1983). Eenzelfde ontwikkeling is te signaleren met betrekking tot de groei van het produktievolume, waar in het OESO-gebied de gemiddelden in de periode '63-'73, '73-'77 en '77-'82 zijn teruggelopen van respectievelijk 4,3, 4,2 naar 1,75%; in ons land evenwel van 5,5, 2,5 naar 0,75%. De weerslag van deze gegevens in werkloosheidscijfers laat eenzelfde beeld zien.

Binnen de Europese Gemeenschap wordt ons land in werkloosheidspercentage (cijfers van mei 1983) slechts overtroffen door Ierland: 15% tegen 14,1% in ons land. Duitsland: 8,1%; Frankrijk: 8,4%; Denemarken: 9,4%; Groot-Brittannië: 11,8%; Italië: 12%; België: 13,4%.

Niettemin, de crisis houdt niet op bij de Nederlandse grens; er is sprake van een crisis op wereldschaal. In de geïndustrialiseerde wereld zijn thans ruim 35 miljoen mensen werkloos. Enkele landen dreigen te bezwijken onder het afnemend vermogen rente- en aflossingsverplichtingen te voldoen van in het verleden aangegane schulden. Arme en rijke landen lijken elkaars neergaande economische ontwikkeling te versterken. In een tijd van internationale recessie wordt volop zichtbaar hoezeer het anachronisme van de nationale staten ons temidden van de internationale economische ramspoed dreigt op te breken. De hang naar protectionisme is beangstigend en houdt ook in dit opzicht de herinnering aan de jaren dertig levend. Kissinger⁵ heeft gewezen op de ingebouwde instabiliteit van het internationale economische systeem. Vanuit de nationale optiek is elk land geneigd zijn problemen met exportvergroting te bestrijden; maar als alle westerse landen dat doen, werkt het niet meer. Protectie van de eigen bedrijvigheid 'lukt' alleen als andere landen het niet doen. Wat als nationale aanpak logisch en rationeel lijkt, werkt in internationaal verband averechts uit: dit dreigt het internationale vraagstuk van de economische recessie tot een onoplosbaar probleem te maken.

Nationale protectie werkt dus niet; nationale bestedingsimpulsen werken evenmin. Dat is gebleken toen het kabinet-Den Uyl in 1974 de groeiende werkloosheid te lijf ging met aanzienlijke bestedingsimpulsen en spoedig moest bemerken dat een derge-

⁴ Zie *Miljoenennota*, 1983.

⁵ Henry A. Kissinger: 'Een reddingsplan voor de wereldeconomie', *NRC*, 29 januari 1983.

lijke politiek in een land als het onze neerkomt op het 'stoken met de ramen wijd open'. Het socialistisch bewind in Frankrijk, dat twee jaar geleden aan de macht is gekomen en op soortgelijke wijze aanzienlijke bestedingsimpulsen teweeg bracht, heeft inmiddels evenzeer de koers drastisch moeten verleggen en neigt thans tot een beleid, dat niet geheel vrij lijkt te zijn van protectionisme.

b. Verschuivingen tussen betaalde en onbetaalde arbeid.

De werkloosheid van dit moment moet ook worden beschouwd tegen de achtergrond van verschuivingen in het verrichten van betaalde en onbetaalde arbeid. Immers, met werkloosheid bedoelen wij: er is gebrek aan *betaalde* arbeidsplaatsen voor al die mensen die een betaalde werkkring willen hebben. De laatste jaren is het aanbod van betaalde arbeid zeer aanzienlijk toegenomen.

Betaalde arbeid is in de westerse wereld een dominante plaats gaan innemen, hetgeen zich uit in bijvoorbeeld status, sociale zekerheid, beloning. In onze samenleving zijn betaalde en onbetaalde arbeid scherp van elkaar gescheiden. Zo scherp, dat een werkloze in beginsel niets anders mag doen dan zich beschikbaar houden voor betaalde werkzaamheden. Wij moeten nagaan of dat merkwaardige verschijnsel van enerzijds honderdduizenden werklozen en anderzijds nog zovele functies in onze samenleving die niet vervuld kunnen worden omdat er 'geen geld' voor is, niet duidt op een achterhaald denken over de scheiding tussen betaalde en onbetaalde arbeid. Immers, de scheiding tussen betaalde en onbetaalde arbeid is sterk cultuur- en tijdgebonden.⁶

In primitieve samenlevingen is er geen scheiding tussen produktie- en consumptie-huishouding. In de agrarische samenleving overheerste de ruilhandel; er is geen scheiding tussen wat men produceert en consumeert, wie erbij betrokken zijn en waar produktie en consumptie plaatsvinden. In de vroege middeleeuwen ontstond er meer specialisatie en differentiatie; opkomst van de steden en van de handel. De band tussen het produceren en het consumeren werd losser, zeker naarmate huisindustrieën opkwamen. Dit proces werd versterkt met de komst van de industriële ontwikkeling vanaf de 19e eeuw in de westerse industrielanden. De gildenmaatschappij van daarvoor kenmerkte zich nog in hoge mate door overzichtelijkheid en een directe band tussen produceren en consumeren. Met de industriële ontwikkeling, in gang gezet door processen van specialisatie en differentiatie, verdween deze 'eenheid van het leven'.

Men ging elders werken aan produkten die men niet zelf, of slechts in zeer geringe mate kon aanschaffen en men werkte samen met mensen die men in de privésfeer niet kende. De betaalde arbeid raakte geïsoleerd van het dagelijkse, huiselijke leven. De technologische ontwikkeling was beslissend voor dit proces en werd als onafwendbaar beschouwd. Dat gold in zekere zin aanvankelijk ook voor de sociale aspecten die hierdoor werden opgeroepen. Mannen, vrouwen en kinderen maakten werkweken van 60 tot 70 uur. De industriële ontwikkeling riep van meet af aan een schrijnende sociale kwestie op.

Dank zij de specialisatie en de steeds indrukwekkender technische mogelijkheden nam de produktiviteit toe, die werd omgezet in inkomensgroei, waardoor vrouwen en kinderen steeds meer buiten het betaalde arbeidsproces konden blijven, en in het

⁶ Zie: *Verschuivingen in de verhouding tussen betaalde en onbetaalde arbeid*, Stichting voor Economisch Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam, augustus 1982.

terugbrengen van de betaalde werkuren van de man. In 1918 werd de werkweek teruggebracht tot 48 uur. Op basis van de index van 100 in 1910 is het reële loon tot 1980 toegenomen tot 360; de arbeidstijd is over diezelfde periode teruggelopen tot 70. Met andere woorden: de arbeidstijd is tussen 1910 en 1980 met 1/3 teruggelopen en het reële inkomen is bijna verviervoudigd.

Het werd een teken van groeiende welvaart wanneer de vrouw van de kostwinner niet betaald hoefde te werken. De fabriekswerknemers spiegelde zich in dit opzicht gaarne aan de elite die ook in de beginfase van de industriële ontwikkeling zijn vrouwen en kinderen geen betaalde arbeid behoefde te laten verrichten. Het ideaal was: de vrouw in het huishouden, de kinderen thuis en de man in betaalde arbeid buitenshuis.

Dit ideaal beheerste het sociale klimaat in het begin van de jaren vijftig toen de doelstelling van volledige werkgelegenheid voor het eerst werd geformuleerd als overheidsdoelstelling: volledige werkgelegenheid voor de buitenshuis werkende gehuwde man, ervan uitgaande dat er één kostwinner per gezin was. De ongehuwde mannen en vrouwen werden hierbij beschouwd als uitzondering op het 'normale' leefpatroon.

Inmiddels is sinds het midden van de jaren zestig de situatie vrij ingrijpend gewijzigd. De opvattingen over de rol van de vrouw veranderden. De gezinnen werden door geboortenregeling kleiner. Het volgen van opleidingen nam toe; dat ging voor relatief steeds meer meisjes gelden dan voorheen, met ook steeds hogere studieniveaus. De produktie van talrijke nieuwe huishoudelijke apparaten verlichtte het huishouden aanzienlijk. Tussen 1900 en 1960 is het aandeel van mannen en vrouwen in de beroepsbevolking constant gebleven op resp. 78% en 22%. Daarna neemt tot 1980 het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking toe: 70% mannen, 30% vrouwen. In 1960 was een vijfde deel van de vrouwen die betaalde arbeid verrichtten gehuwd; in 1975 was dit percentage al opgelopen tot de helft. Er spelen evenwel nog andere overwegingen mee naast de al genoemde kleinere gezinnen, toenemend opleidingsniveau en huishoudelijke apparaten. Het is niet alleen de perfectionering van de huishoudapparatuur die het voor de gehuwde vrouw mogelijk heeft gemaakt betaalde arbeid buitenshuis te aanvaarden; ook de industrie – met name de voedingsmiddelenindustrie – heeft de huisvrouw veel werk uit handen genomen. Wie wekt nog zelf? Koelkast en vrieskist maken het mogelijk het voedselpakket voor een hele week op de koopavond in te slaan.

Bovendien gold in de jaren zestig en begin van de jaren zeventig een tekort aan arbeidskrachten. Vrouwen hebben nog steeds de indruk dat zij als reserve-arbeidsleger worden gezien; inzetbaar als de conjunctuur dat vraagt tot het moment dat de arbeidsmarkt is verzadigd. Daarnaast biedt betaalde arbeid van gehuwde vrouwen de mogelijkheid het inkomen op peil te houden wanneer dat van het gezin terugloopt. Het extra inkomen verbonden aan de betaalde arbeid van de gehuwde vrouw is veelal groter dan de extra uitgaven van de aan te schaffen apparaten en diensten.

Meer sociologische benaderingen wijzen op de sinds het midden van de jaren zestig opgekomen theorieën over professionalisering en economisering (in de betekenis van het in de betaalde arbeids sfeer brengen van activiteiten die voorheen onbetaald, veelal vrijwillig werden verricht), vooral in de dienstverlenende sector. Juist vrouwen waren gespecialiseerd in dit soort werk. Het principe van de arbeidsdeling en specialisatie uit de industriële sector werd toegepast op de gehele dienstensector. Het is daarbij natuurlijk de vraag of alle dienstverlenende activiteiten zich op eenzelfde

wijze laten rationaliseren, professionaliseren en economiseren als het produceren van goederen. Wij komen hierop terug in hoofdstuk III.

Anderzijds moet gewezen worden op een omgekeerde ontwikkeling van betaalde naar onbetaalde arbeid, gegeven bijvoorbeeld de enorme groei van doe-het-zelf activiteiten en het verdwijnen van dienstverlenend personeel in huis. Dit als gevolg van het feit dat de inkomensontwikkeling van werknemers in de sfeer van de goederenproductie door de gevoerde loonpolitiek ook de inkomensging bepalen van de werknemers in de dienstverlening. De produktiviteitsgroei in de industriële sector is evenwel groter dan in de dienstverlening, zodat de prijzen van de dienstverlening ten opzichte van de goederen veel sneller toenamen. Dienstverlening heeft zich op tal van terreinen als gevolg hiervan uit de markt geprijsd (de relatieve kostenvoordelen van een goed uitgeruste gereedschapskist ten opzichte van een loodgieter of een timmerman) of is ondergedoken in de sfeer van het zwart-geld-circuit. Deze prijsontwikkeling van diensten was voor zover het de 'zorgsector' betreft tegengesteld aan de ideologische impulsen tot professionalisering en economisering.

Dat gaf weinig problemen, doordat de ontwikkeling van de verzorgingssector veelal werd bepaald door beslissingen vanwege de overheid. De reeds eerder in dit hoofdstuk beschreven ontwikkelingen van het oplopen van de collectieve lastendruk en van het financieringstekort van de overheid houden onder meer hiermede verband. In onze tijd lopen de ideologie en het kostenvraagstuk weer enigermate parallel. Wij stuiten onmiskenbaar op financiële grenzen als we op de oude wijze doorgaan en er is opnieuw bezinning over de vraag naar de aard van tal van dienstverlenende (betaalde) activiteiten in de samenleving. Wat opvalt is dat in de gangbare discussie de financiële overwegingen veelal overheersen. De bezinning over het karakter van betaalde en onbetaalde arbeid in onze samenleving is uiteraard van meer centrale betekenis. Op dit niveau behoort een politieke partij kleur te bekennen; de financiële problemen zijn daarvan een afgeleide.

c. Volledige werkgelegenheid

De economische analyse wijst uit dat het *verdelen* van de welvaart ten koste is gegaan van het *produceren* van de welvaart. De vertrouwde doelstelling van volledige werkgelegenheid is daardoor in de verdrukking geraakt. Over 1983 waren er gemiddeld 800.000 werklozen, ongeveer de helft van hen is jonger dan 24 jaar. Per jaar groeit de werkloosheid op dit moment met circa 160.000 personen, dat is met ruim 3% van de beroepsbevolking per jaar. Er vindt een jaarlijkse uitstoot van arbeidsplaatsen plaats van \pm 90.000. Volgens de gegevens van begin 1983⁷ komen er tot 1985 jaarlijks zo'n 75.000 mensen bij op de markt van betaalde arbeid, tussen 1985 en 1990: 67.500. Aanvankelijk werd er vanuit gegaan dat de beroepsbevolking na 1990 zou afnemen; thans blijkt dat dit pas na 2005 het geval zal zijn.

Overigens: de 800.000 werklozen zijn niet steeds dezelfde personen. Het is met de werkloosheid als met een rij wachtenden voor een loket: er gaan steeds mensen af en er komen ook steeds nieuwe mensen bij. Wanneer de werkloosheid groeit, komen er meer mensen bij dan er af gaan. Dat is de laatste jaren uitdrukkelijk het geval. Niettemin: er blijft doorstroming. In 1982 lieten zich 900.000 mensen inschrijven bij een arbeidsbureau; 690.000 werden ook weer uitgeschreven, waarvan 65% wegens het vinden van een nieuwe baan: dat zijn 450.000 mensen die in 1982 een nieuwe baan

⁷⁾ *Arbeidsmarktverkenningen 1983*, Sociaal Economische Raad, januari 1983.

vonden! Gelukkig vinden 2 op de 3 schoolverlaters nog altijd een baan. Opvallend is natuurlijk wel dat de gemiddelde duur van de werkloosheid de laatste twee jaar fors is toegenomen. Aan het eind van 1982 was 43% tussen de 1 en de 6 maanden werkloos; 23% tussen ½ en 1 jaar en 34% langer dan 1 jaar.

Is volledige werkgelegenheid in de zin van betaalde arbeid voor de gehele beroepsbevolking bereikbaar langs de vertrouwde weg van economische groei? Aanhangers van deze gedachte wijzen erop hoezeer in de jaren '60 en '70 elementaire economische verhoudingen zijn verstoord; als wij, zo luidt deze gedachtengang, deze onevenwichtigheden zouden kunnen herstellen, dan is er geen aanleiding te veronderstellen dat het in de jaren '80 anders zou gaan dan in de jaren '50 en '60 toen de economische groei haar glorieuze bloeiperiode doormaakte. Die tijd kan dus wel degelijk terugkeren.

Vooropgesteld dit: binnen de christen-democratie is de gepolariseerde tegenstelling tussen enerzijds een zo groot mogelijke economische groei en anderzijds een nulgroei als nastrevenswaardige doelstelling, altijd afgewezen als niet-relevant. In de brochure 'Gerede Twijfel' werd het als volgt aangeduid: 'Onze zorg is niet de economische groei als zodanig; onze zorg is het voorkomen dat deze tot stand komt ten koste van ons milieu of ten koste van de beschikbaarheid van voldoende grondstoffen voor toekomstige generaties of ten koste van de ontwikkelingskansen van de derde wereld'.⁸

Wel of geen economische groei is dus niet het dilemma; het gaat om een verantwoorde, genormeerde economische groei.

De eigenlijke vraag luidt: is met het stimuleren van economische groei de huidige werkloosheid effectief te bestrijden?

Immers, wij zagen in de inleiding dat vanuit het vertrouwde denken over volledige werkgelegenheid de laatste maanden weer opnieuw krachtig wordt gepleit voor een beleid uitsluitend gericht op economische groei.⁹ Al het gepraat over arbeidstijdverkorting vindt men achterhoedegevechten; het leidt de aandacht af van de noodzaak om door middel van economische groei weer een gezonde uitgangspositie voor onze bedrijvigheid te organiseren. Wij moeten aandacht hebben voor het 'genereren van rijkdom' in plaats van voor het 'verdelen van armoede'. Eerst economische groei, daarna valt er wellicht te praten over arbeidstijdverkorting.

Werkloosheid ontstaat wanneer de groei van de arbeidsproductiviteit (per man) groter is dan de toename van de totale economische groei. De gemiddelde groei van de arbeidsproductiviteit ligt thans rond de 2%. In de landbouw en in de industrie ligt deze aanmerkelijk hoger (4 à 5%); in de dienstensector rond de één procent. De jaarlijkse groei van de arbeidsproductiviteit ligt gemiddeld rond de twee procent. De totale economische groei die wij in ons land gezamenlijk realiseren is de laatste jaren negatief of net positief.

Om alleen de toename in de werkloosheid om te buigen tot een stabiele ontwikkeling zal er een aanzienlijk hogere economische groei gerealiseerd moeten worden, ruim boven de twee procent stijging van de arbeidsproductiviteit. Vervolgens zal na het

⁸⁾ *Gerede Twijfel*, blz. 16.

⁹⁾ Vergelijk bijvoorbeeld het verslag van de President van de Nederlandsche Bank over 1982. Voorts de strekking van het gesprek van enige PvdA-economen (de hoogleraren Pen, Halberstadt, Van der Zwan en Emmerij) voor de VARA-radio van 2 maart 1983.

opvangen van de jaarlijkse groei van de werkloosheid werk geboden moeten worden aan de 800.000 werklozen van dit moment.

Wij kunnen uiteraard de mogelijke economische groei voor de komende jaren niet voorzien. Maar wie acht slaat op een aantal onvermijdelijke ontwikkelingen zal tot de conclusie komen dat er een gereede twijfel is over de mogelijkheden om de komende jaren een volledige werkgelegenheid in de traditionele betekenis te realiseren.

Wij moeten in dit verband wijzen op de voortgaande automatisering in het productieproces die nog aanzienlijke arbeidsuitstotende effecten zal hebben, zonder dat deze uitstoot onmiddellijk opgevangen kan worden in een vergrote afzet of in de ontwikkeling van nieuwe produkten. Economische groei staat in zekere zin op gespannen voet met een groei van werkgelegenheid, omdat ze vooral wordt gerealiseerd als gevolg van het opvoeren van de arbeidsproductiviteit, zonder dat de uitstoot van arbeid elders opgevangen kan worden.

In de jaren zestig heeft ons land, zoals bekend, een historisch ongekende economische groei gerealiseerd; met name in de landbouw en industrie. Toch heeft er in beide sectoren al die jaren een uitstoot van arbeidskrachten plaats gevonden. De groeiende beroepsbevolking en de uitstoot van arbeidsplaatsen uit landbouw en industrie werden geheel opgevangen in de groeiende commerciële en niet-commerciële dienstensectoren. Later, in de loop van de jaren zeventig, heeft ook de commerciële dienstensector haar bijdrage in het opvangen van de groeiende beroepsbevolking moeten staken.

De niet-commerciële dienstensector was de enige sector die de laatste jaren in aanzienlijke mate extra arbeidskrachten heeft opgenomen. Sinds kort is daar evenwel ook een eind aan gekomen, nu begin 1983 het kabinet de groei van het aantal rijksambtenaren en trendvolgers heeft omgezet in een daling van 2% per jaar als bijdrage aan de verlichting van de collectieve lasten. Daarmee is een historisch moment bereikt: er zijn geen sectoren meer die de uitstoot uit andere sectoren opvangen. Alle sectoren zijn thans negatief.

Van belang in dit verband is tevens ons te realiseren, dat in de loop van de jaren zeventig er een verschuiving van economische activiteiten heeft plaatsgevonden van de landen rond de Atlantische Oceaan naar landen rond de Stille Oceaan in Zuid-Oost Azië en Latijns-Amerika. Daar worden de laatste jaren economische groeicijfers gerealiseerd, die in de westerse landen in de jaren zestig gebruikelijk waren. Het zwaartepunt van de economische groeipolen verschuift op wereldschaal.

Er is, resumerend, opnieuw gereede twijfel over de perspectieven van onze economische ontwikkeling, thans evenwel toegespitst op de vraag of een verantwoorde economische groei in de komende jaren een perspectief kan bieden voor de honderdduizenden werklozen van nu. Niemand kan voorzien hoe de ontwikkelingen in de jaren '90 of na 2000 zullen zijn. Maar voor de komende jaren dreigen honderdduizenden mensen werkloos te blijven, tenzij wij daar met een aanvullend beleid iets aan doen. De signalen wijzen op een matige economische groei, zonder voldoende toename van betaalde werkgelegenheid; het zou al een aanzienlijke prestatie zijn de totale economische groei en de groei van de arbeidsproductiviteit met elkaar in evenwicht te brengen, zodat de werkgelegenheid stabiel blijft. Hoezeer een herstel van onze uit het evenwicht geraakte economische bedrijvigheid ook nodig en gewenst is, het is onaannemelijk dat daarmee het vraagstuk van de werkloosheid binnen afzienbare tijd afdoende aangepakt kan worden.

d. Conclusies

3. De belangrijkste oorzaken van de economische crisis en de daarmee verband houdende werkloosheid zijn:

- het sinds de jaren zeventig zowel particulier als collectief aanzienlijk meer consumptief uitgeven dan daarvoor beschikbaar was; het verdelen van de welvaart (inkomensverdeling) is ten koste gegaan van het produceren van welvaart (inkomensvorming). Vluchtwegen zijn bewandeld waardoor lasten naar de toekomst zijn verschoven: uitholling van rendementen bedrijfsleven, oplopen van het financieringstekort van de overheid, aanwending aardgasbaten.
- centrale regelgeving door de overheid heeft de mogelijkheid tot flexibiliteit en mobiliteit te veel beperkt en het aanvaarden van risico's ontmoedigd. Er is verstarring in beloningsverhoudingen opgetreden.
- internationale recessie en neiging tot protectie. Er is een grote instabiliteit in het internationale economische systeem vanwege het ontbreken van noodzakelijke coördinatie.

Werkloosheid is evenwel niet alleen veroorzaakt door economische stagnatie maar ook door een voortdurend groeiende beroepsbevolking. Betaalde arbeid heeft in de westerse samenleving een dominante plaats ingenomen (inkomen, status, sociale zekerheid).

Historisch is dit een bijzondere ontwikkeling, die zich vanaf de jaren zestig manifesteerde. Daarvoor werd het niet of minder betaalde arbeid verrichten als vooruitgang gezien.

Door geboortenregeling en verlichting van huishoudelijke arbeid door de verbeterde huishoudapparatuur en door veranderde opvattingen over de rol van de vrouw, kon de gehuwde vrouw in de loop van de jaren zestig gehoor geven aan de oproep van het bedrijfsleven het tekort aan arbeidskrachten mee te helpen opvullen. Er was voorts sprake van professionalisering en economisering van veel taken, vooral in de sfeer van de dienstverlening, die vroeger werden verricht zonder betaling.

4. Is volledige werkgelegenheid ook voor de 800.000 werklozen van nu en de 160.000 die er jaarlijks bijkomen, mogelijk door middel van het opvoeren van de economische groei?

Economisch herstel gericht op handhaving van een verantwoord welvaartspeil is noodzakelijk om het materiële draagvlak voor onze samenleving in stand te houden. Er is evenwel een gereede twijfel of hiermede de komende jaren in voldoende mate een volledige werkgelegenheid in de traditionele betekenis gerealiseerd kan worden:

- het zal al een enorme inspanning vragen een economische groei te realiseren die in de pas loopt met de jaarlijkse stijging van de arbeidsproductiviteit (2%); slechts stabilisatie van de werkgelegenheid zou daarmee bereikt kunnen worden. De werkloosheid blijft dan oplopen omdat er zich jaarlijks meer mensen op de arbeidsmarkt melden.
- het proces van het uitstoten van menselijke arbeid uit de ene sector en opvang in een andere opvolgende sector (landbouw, industrie, commerciële en niet-commerciële dienstensector) is ten einde, nu het kabinet begin jaar heeft besloten de jaarlijkse groei van het aantal rijksambtenaren en trendvolgers om te buigen in een

jaarlijkse teruggang van 2%. Dit is een historisch moment: alle sectoren zijn thans negatief.

- internationaal vindt er een verschuiving plaats van economische groeipolen van landen rond de Atlantische Oceaan naar landen in Z.O.-Azië en Latijns-Amerika.*

III. MEER DAN ÉÉN CRISIS

a. De levensstijl van de samenleving

Houdt de economische crisis en de onmacht die zich vooralsnog van ons meester maakt in het bestrijden van deze crisis mogelijk verband met culturele ontwikkelingen, zoals die zich manifesteren in de levensstijl van de samenleving en met het type politiek en bestuurlijk beleid, zoals dit zich sinds het midden van de jaren zestig heeft ontwikkeld?

Wij hebben in het vorige hoofdstuk gezien hoezeer vanaf de jaren zestig in de economische verhoudingen ingrijpende wijzigingen hebben plaatsgevonden. Zou het een toevallige samenloop van omstandigheden zijn dat op hetzelfde moment ook in de levensstijl en het levensgevoel van de mensen ingrijpende veranderingen optraden? Of moeten wij veeleer concluderen dat een anti-crisisbeleid dat in puur sociaal-economische termen blijft steken en geen recht doet aan de samenhangen met culturele en politieke ontwikkelingen, niet werkelijk kan doorstoten tot achterliggende drijfveren van de uit het evenwicht geraakte sociaal-economische verhoudingen?

De jaren zestig vormen wat betreft de sociale en geestelijke cultuur evenzeer, net zoals ten aanzien van de economische verhoudingen is opgemerkt, een breuk met de jaren vijftig, die in zekere zin in het verlengde lagen van de vooroorlogse jaren. In de jaren vijftig werd het geestelijk klimaat gekenmerkt door de discipline om een verwoest land weer op te bouwen. De oorlogsjaren hebben de na-oorlogse generatie getekend. Er heerste een nationale groepsdiscipline op basis waarvan de brede rooms-rode coalities een tamelijk centraal geleide herstellpolitiek konden uitzetten, zoals wij in het begin van hoofdstuk II van dit rapport hebben beschreven. Er heerste alom een ingetogen levensstijl, ingebed in de zogenaamde 'zuilen'; tamelijk naar binnen gekeerde organisatorische verbanden met per zuil nauwe (persoonlijke) banden tussen kerkelijke, politieke, sociale en culturele organisaties. Aanvaarde levenswijzen werden in hoge mate binnen de zuilen bepaald en gecontroleerd. De 'eenheid van het leven' werd zoveel mogelijk binnen de zuilen in stand gehouden: normen die op het ene terrein opgeld deden, hadden immers ook consequenties voor andere terreinen des levens. Het leven was min of meer herkenbaar aan een protestants-christelijke, rooms-katholieke, liberale en socialistische oriëntatie. Er was een mentale integratie die zich institutioneel manifesteerde in een verzuilde maatschappijstructuur. Deze overzichtelijke, en in menig opzicht eenduidige samenleving, werd in die jaren door een handjevol mensen bestuurd. Gezag dat zich als zodanig aandiende, werd als vanzelfsprekend en kritiekloos aanvaard. Wat de leiders zeiden werd opgevolgd. Deze ingetogen, op herstel van een verwoest land gerichte levensstijl verandert in de jaren zestig ingrijpend: de samenleving 'breekt uit de knop'. De door de zuilen genormeerde, op groepsdiscipline en zelfopoffering gebaseerde sobere levensstijl wordt ingeruild voor de ontdekking van een levensgevoel gericht op individuele zelfontplooiing en zelfexpressie. De jaren zestig kenmerken zich door een enorm besef van nieuwe mogelijkheden, van het tot op zeer grote hoogte kunnen 'maken',

kunnen 'vernieuwen' van de samenleving.¹⁰

De generatie van de jaren zestig wenste zich te bevrijden van de knellende banden van het verzuilde, traditionele, naar binnen gekeerde levenspatroon, dat tot de jaren zestig zo kenmerkend was geweest. Nieuwe kansen, een vrijer en minder krampachtig leven. Explosieve ambities derhalve, juist op een moment dat de economische ontwikkeling daar steeds minder ruimte voor bood, zoals wij in hoofdstuk II hebben aangegeven.

In sociologische literatuur¹¹ spreekt men in dit verband van drie in de jaren zestig op gang gekomen processen:

- *democratisering*: in bijvoorbeeld onderwijs, bedrijfsleven en kerken: men wil zelf het beleid meebepalen en uitvoeren. Hiërarchisch en institutioneel denken van bovenaf opgelegd, wordt doorbroken door een beleidsbepaling van onderop.
- *subjectivering*: het zelf willen beleven en aanvaarden van waarden en zekerheden in plaats van het aanvaarden van door anderen verkondigde waarheden. Men wil er zelf 'achter kunnen staan': het aanvaarden van transcendente normen en waarden nam af, ten gunste van een autonome keuze en beleving van normen en waarden: individualisering.
- *rationalisering*: maakbaarheid, beheersing, planning en voorspelbaarheid van politieke, economische en maatschappelijke ontwikkelingen, veelal op centraal niveau, gaan overheersen, mede onder invloed van de technische en economische ontwikkelingen die in de jaren zestig volop zichtbaar worden.

Politiek gesproken was D'66 de exponent van dit moderne levensgevoel. Het was de periode van 'the end of the ideology' en bracht de gevestigde ideologische politieke partijen en maatschappelijke organisaties in grote verwarring.

b. Verloren integratiekaders: mentale ontzuiling en secularisatie

Door deze ontwikkelingen verdween de overzichtelijke, structurerende werking van binnen de zuilen gekoesterde normen en waarden. Economisch was de samenleving al sinds de industriële ontwikkeling gekenmerkt door differentiatie en specialisatie van de arbeidsinspanningen, maar de verzuilde maatschappijstructuur behield een zekere eenheid en samenhang tussen cultuur, economie en politiek. En voorzover deze eenheid niet gerealiseerd kon worden, kon verwezen worden naar autonome economische ontwikkelingen die nu eenmaal toch niet te beïnvloeden waren en in zekere zin als een natuurgegeven aanvaard dienden te worden.

In de jaren zestig verdween deze gedragsbepalende werking van normen en waarden die de verschillende levensterreinen met elkaar verbond en werd tegelijkertijd afstand genomen van het besef, dat veel in de maatschappelijke en economische ontwikkeling als een natuurgegeven aanvaard zou moeten worden: wij richten toch immers zelf onze samenleving in?

De ontwikkelingen in de verschillende levenssferen, zoals school, economie, cultuur, politiek werden door velen niet meer herkenbaar vanuit centrale geloofszekerheden; elk van deze terreinen ging zich min of meer zelfstandig ontwikkelen vanuit een eigen, zelfstandige motoriek en vanuit eigen waardenoriëntaties. Sociologen spreken in dit

¹⁰⁾ Vergelijk deze ontwikkeling in alleen al de titels van twee brochures die in de jaren zestig vanuit de Dr. A. Kuiperstichting verschenen: *Politiek als geloofsbeleving* (1964); *De samenleving vernieuwen* (1967).

¹¹⁾ Dr. G. Dekker, *Oude wijn in nieuwe zakken; over de christelijke godsdienst in de moderne samenleving*, Baarn, 1983.

verband van segmentering van de samenleving. Deze verzelfstandiging van de verschillende levensterreinen werd in de hand gewerkt door de processen van schaalvergroting en van versnelling, die zich vooral vanaf de jaren zestig hebben voltrokken op tal van maatschappelijke terreinen.

Bij zoveel ondoorzichtigheid en grootschaligheid leek een eigen autonome ontwikkelingsgang van de verschillende levensterreinen welhaast onafwendbaar. Maar daarvoor dreigt het onmogelijk te worden zin en richting te geven aan deze ontwikkelingen vanuit herkenbare normen en waarden.

Wij zien vervolgens dat mensen op zoek gaan naar nieuwe integratiekaders om de verloren gegane samenhang tussen economie, cultuur en politiek opnieuw te bewerkstelligen. Kenmerkend hierbij is het zoeken naar nieuwe dominerende waarden, die het gehele leven kunnen omspannen:

1. overheersing van de politiek: verstatelijking;
2. overheersing van een 'kwartair' levensgevoel en consumentisme;
3. overheersing van een 'gelddenken'.

c. Op zoek naar nieuwe integratiekaders

c.1. Een overheersing van de politiek: verstatelijking

Een overzichtelijke pluriformiteit tussen groepen in de verzuilde maatschappij van voor de jaren zestig werd een pluriformiteit tussen mensen; de subjectivering heeft een individualisering in gang gezet. De binding tussen mensen op basis van eenzelfde oriëntatie nam sterk af en daarmee ook veel van de onderlinge solidariteit. Wat gechargeerd gezegd: iedereen ging zijn eigen weg en er bleef weinig anders over dan de overheid voortaan aan te spreken op het regelen van het gemeenschappelijke, het onderlinge. Daarin vinden de individuen elkaar dan ook: de massale protestdemonstraties op het Binnenhof, die op het eerste gezicht zoveel eensgezindheid uitstralen, maskeren echter vooral de onderlinge onenigheid en het onderlinge onvermogen om zelf te regelen, wat op een reeks van terreinen van de overheid wordt geëist.

De overheid, het politieke, wordt een belangrijk mentaal en institutioneel integratiekader nu een gemeenschappelijk normen- en waardenpatroon steeds meer dreigt weg te vallen. Voor het besef van velen verkreeg dit politieke integratiekader, deze verstatelijking, eenzelfde religieuze geladenheid als de verzuiling van vóór de jaren zestig. Maar spoedig wordt duidelijk, dat de overheid niet anders kan optreden dan op een politiek-bestuurlijke wijze: bureaucratisch, vertechniseerd, collectief, neutraal, verzakelijkt. 'Solidariteit' met veel geld, maar zonder hart.

Met veel geld; dat blijkt uit het feit dat inmiddels meer dan 70% van het nationaal inkomen via de collectieve sector wordt uitgegeven. De samenleving brengt intussen slechts 60% van die lasten op, zodat inmiddels het financieringstekort meer dan 10% bedraagt. Deze cijfers illustreren hoezeer de overheid in de verwachting van velen een centrale plaats is gaan innemen. De overheid wordt gezien als dé instantie om scheef gegroeide verhoudingen in de samenleving recht te zetten. Ook wanneer de sociale partners onderling afspraken maakten over arbeidsvoorwaarden, werd de overheids-sanctionering veelal als hoogste ideaal gezien. Dan was, zo werd het kennelijk ervaren, de zaak veilig gesteld.

Het gaat ons in dit deel van onze beschouwing erom aan te geven, dat in de jaren zestig en zeventig een bepaald type overheidsoptreden is ontwikkeld, dat niet past bij

de dilemma's waarvoor wij de komende jaren staan, noch bij de levensstijl in onze samenleving. Het is een beleid dat getypeerd kan worden als *compensatiepolitiek* op centraal politiek niveau. Wij bedoelen daarmee dat de overheid zich doelstellingen inzake bijvoorbeeld volledige werkgelegenheid laat aanleunen, die de samenleving zelf niet weet te realiseren. De overheid wordt er op aangesproken deze doelstelling wel te realiseren, waarbij haar evenwel de instrumenten worden onthouden om het gevraagde te bewerkstelligen. De mensen willen immers zelf aan de slag (*democratisering en subjectivering*). De overheid weet vervolgens niet veel verder te reiken dan de scheef gegroeide verhoudingen in de samenleving (met thans bijvoorbeeld een enorme werkloosheid als gevolg) te compenseren, om te pogen aldus per saldo een aanvaardbare situatie te verkrijgen. In dit type beleid is de overheid niet bij machte de scheefgroei als zodanig te herstellen. Zij blijft steken in compensatiepolitiek, die evenwel ontoereikend blijkt, gelet op de omvang van de uit het evenwicht geraakte verhoudingen. Daarmee is de impasse in het huidige beleid aangeduid.

De politiek als het nieuwe integratiekader stuit derhalve op een onvermogen om te leveren wat van haar verlangd wordt. Het past niet bij de ontwikkeling van de levensstijl in onze samenleving. Er heeft zich een innerlijk tegenstrijdige levensstijl ontwikkeld: democratisering/subjectivering in relatie tot het maakbaarheids- en planingsdenken dat evenzeer sinds de jaren zestig opgeld doet. Hoezeer deze aanspraken op overheidsoptreden mee in verband gebracht moeten worden met de – innerlijk tegenstrijdige – levensstijl van de samenleving, blijkt ook uit de gêne die nog niet zo lang geleden overwonnen moest worden om verlangens en eisen ten opzichte van de overheid te formuleren. Gêne, want het betekende immers een bevestiging van ons eigen onvermogen. Dit beeld is evenwel inmiddels grondig gewijzigd. Niet de steller van de eis wordt gevraagd naar het waarom van zijn eis, maar de overheid moet uitleggen waarom daar niet aan voldaan kan worden!

Er is de laatste 15 à 20 jaar ook vanuit de politieke partijen dikwijls een sfeer gecreëerd, waarbij het wegorganiseren van maatschappelijke problemen naar de politiek als een vanzelfsprekende methode werd aangeprezen, en waarbij bovendien dikwijls de indruk werd gewekt, dat daarmee voor de betrokkenen pijnlijke afwegingsvraagstukken vermeden konden worden. Dit verwijt treft ook – en misschien wel juist – de christen-democratie. Socialisten en liberalen worden immers belemmerd door een politieke filosofie, waarin de enkeling, het individu enerzijds en de gemeenschap anderzijds tegen elkaar worden uitgespeeld; beiden uiteraard met een ander accent in dit dilemma.

Het christelijk-sociale denken daarentegen heeft van meet af aan dit dilemma afgewezen, omdat mensen deel uitmaken van verschillende, onderscheiden leefgemeenschappen, zoals het gezin, de onderneming, de kerk en ook de politieke gemeenschap. Wij moeten vaststellen dat het de laatste 10 à 20 jaar vanuit christen-democratische kring in onvoldoende mate is gelukt om aan te geven op welke wijze het vertrouwde christelijk-sociaal denken betekenis kan hebben voor de dilemma's van de verzorgingsmaatschappij.¹²

¹²⁾ Het rapport *Gespreide verantwoordelijkheid*, een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde uit 1978, opgesteld door een werkgroep van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU onder leiding van prof. dr. P.A.J.M. Steenkamp blijkt nog steeds volop actueel. Het is overigens opvallend hoezeer uit een recente publicatie uit 1982 vanwege de Wiardi Beckman Stichting, getiteld *De illusie van de 'democratische staat'*, de schrijver P. Kalma tot verwante en soortgelijke aanbevelingen komt, uiteraard afgezien van de verschillen in oriëntatie en vertrekpunten.

Wij vrezen dat deze problemen, ook in eigen kring, jarenlang in onvoldoende mate zijn onderkend.

Wij willen de lijn in dit deel van ons betoog verduidelijken met een toespitsing op het werkloosheidsvraagstuk dat in deze discussiebijdrage centraal staat.

Wij hebben in hoofdstuk II gezien dat de werkgelegenheidsdoelstelling de overheid in de jaren vijftig aanzette tot een geleide loonpolitiek. De overheid beïnvloedde toen ook de richting van de economische bedrijvigheid gericht op de sectoren bouw, chemie, textiel en metaal. Dit beleid was, zoals bekend, zeer succesvol. Vanaf de jaren zestig werd de spanning tussen een werkgelegenheidsbeleid en een inkomensbeleid gericht op meer gelijkheid zeer manifest, zoals wij eerder in deze notitie hebben aangegeven. De jaren zestig zijn immers aan de Nederlandse vakbeweging niet voorbij gegaan. Centrale loonpolitiek werd in de jaren zestig en zeventig zo veel mogelijk vermeden. In plaats daarvan streefde de regering naar sociale akkoorden om tot matiging te komen. Het feitelijk resultaat van haar bemoeienis met werkgelegenheid en inkomensbeleid is evenwel geweest dat in de jaren zeventig geleide loonpolitiek regel was, maar dat niettemin de reële inkomensontwikkeling de daarvoor beschikbare ruimte verre heeft overtroffen. De loonmaatregelen hebben verhinderd dat de sociale partners zelf orde op zaken zouden stellen.

Compensatiepolitiek, waarbij de scheefgroei in onze sociaal-economische ontwikkeling van buitenaf – door sociale partners of door de overheid – wordt gecompenseerd, blijkt geen effectief instrument te zijn. Zelfs jarenlang geleide loonpolitiek in de jaren zeventig ziet geen kans de reële inkomensontwikkeling binnen de (ook gelet op een werkgelegenheidsdoelstelling) daarvoor beschikbare ruimte te houden. De overheid is aan het eind van haar mogelijkheden gekomen van wat binnen een traditionele aanpak denkbaar is. Haar worden sociaal-economische doelstellingen opgedrongen die instrumenten vereisen, die haar eigenlijk niet worden toegestaan (geleide loonpolitiek) omdat deze indruisen tegen het heersende levensgevoel inzake een eigen verantwoordelijkheid. Wanneer de overheid vervolgens meent, het verzet tegen centrale instrumenten te moeten negeren en zich deze toch verschaft (loonmaatregelen in de jaren zeventig), dan blijken deze instrumenten niet, of in zeer onvoldoende mate, te werken. De samenleving ziet kans de centrale overheidsmaatregelen te ontduiken en men acht zich ook gelegitimeerd deze te ontduiken.

Resumerend: de politiek kan de plaats van het verloren gegane verzuilde integratiekader niet innemen. Daarvoor zijn de ontwikkelingen in de levensstijl van de samenleving te tegenstrijdig. Daarvoor is bovendien de politiek niet toegerust. Het naïeve, politiek-centralistische denken, dat het politieke en sociale klimaat sinds het eind van de jaren zestig en de jaren zeventig zo heeft gedomineerd, is, naar wij hopen, thans voor een ieder zichtbaar vastgelopen.

Economisch en financieel manifesteert dit vastlopen zich in het enerzijds veel van de overheid verlangen en anderzijds een bij steeds grotere groepen levende neiging de daarbij behorende collectieve lasten zoveel mogelijk te ontlopen. Er heeft zich bij grote groepen in onze samenleving een innerlijk tegenstrijdige houding jegens de overheid ontwikkeld.

c.2. Een overheersing van een 'kwartair' levensgevoel: 'consumentisme'

Een laten overheersen van de politiek is niet de enige poging geweest een nieuw

integratiekader te ontwikkelen. Er is in het verlengde van hetgeen in de vorige paragraaf is beschreven ook sprake geweest van een zogenaamd 'kwartair' levensgevoel.¹³ Wij doelen hier op een levensstijl die geen, of in zeer onvoldoende mate, besef heeft van de noodzaak van een gezonde economie en van voorwaarden die daarvoor geschapen moeten worden. Het aantal mensen dat weet heeft van wat het betekent in een harde, internationale concurrentieslag overeind te blijven, neemt voortdurend af en is in ons land een kleine minderheid geworden.

Enkele jaren geleden was een zeer groot deel van de schoolverlaters opgeleid voor functies in de sfeer van de dienstverlening. Men kan moeilijk het effect van een dergelijk gegeven op het overheersende levensgevoel in onze samenleving overschatten.

Om misverstanden te voorkomen: in de kwartaire sector worden veelal op een heel toegewijde manier taken verricht, waar onze samenleving niet buiten kan.

Ondernemen, winst maken, hard werken, risico's aanvaarden: het is in de jaren zeventig door velen in onze samenleving als verwerpelijk, schadelijk en onnodig terzijde geschoven. De cultuur van het 'consumentisme' heeft een enorme invloed gehad op economische en politieke ontwikkelingen, zoals wij in hoofdstuk II en in de vorige paragrafen in dit hoofdstuk hebben beschreven.

Het 'kwartaire' levensgevoel kent vooral rechten en niet zoveel plichten. Het is een consumptieve cultuur: de overheersende vraag is wat de samenleving, de overheid, wat arbeid mij te bieden heeft. Daar moet je alles uit zien te halen en wanneer het op is dan ont doe je je ervan. Liever geen verplichtingen. Wij hebben immers recht op zelfontplooiing.

Dit 'kwartaire' levensgevoel hoort bij mensen die voor alles zelfstandig en onafhankelijk willen zijn; men heeft andere mensen eigenlijk niet nodig. Sociale organisaties ook niet; voorzover men er in deelneemt, gebeurt dat met grote vrijblijvendheid. Liever geen verplichtingen.

Dit levensgevoel heeft aan zichzelf niet genoeg: als men meer naar zich toe kan halen dan deze generatie toekomt, dan moet er niet geaarzeld worden. De cijfers zijn niet voor tweërlei uitleg vatbaar: sterk toegenomen arbeidsinkomensquote, halvering spaar- en investeringsquote in de jaren zeventig, het sterk opgelopen financieringsstekort van de overheid. Consumptie hier en nu gaat boven de zorg voor de welvaart van straks.

Er is, nu alle lichten op rood staan, inmiddels sprake van een zekere kentering in dit levensgevoel.

In dit verband komt de vraag op welk ethos in de jaren '60 en '70 ten grondslag heeft gelegen aan deze ontwikkeling van de verzorgingsstaat. A.C. Zijderveld¹⁴ schrijft over het immoralisme van de verzorgingsstaat, waarin consumentisme overheerst. Hieronder volgt een vrij uitvoerig citaat uit de bijdrage van Zijderveld.

„..... In dit ethostype (het immoralistische ethos) worden 'objectieve', 'normale', 'natuurlijke' waarden en normen van vroeger in hun vanzelfsprekendheid verworpen. Men verzet zich tegen dit soort van 'objectiviteit' door enerzijds te geloven dat waarden en normen steeds sociaal-cultureel en economisch geconditioneerd zijn en dus relatief, en anderzijds voortdurend het accent leggen op

¹³) Kwartair duidt op de kwartaire sector: de niet-commerciële dienstensector.

¹⁴) A.C. Zijderveld, Het ethos van de verzorgingsstaat; in *Sociale Wetenschappen*, 1979, nr. 3.

'persoonlijkheid', op 'authenticiteit', op 'spontaniteit', op 'vrijheid', op 'gemeenschap', etc. In een voortdurende strijd tegen wat als vervreemding wordt gebrandmerkt, richt men zich op het 'directe', het 'subjectieve', het 'eigenlijke'.

Nauw hiermee verbonden is het feit dat in dit ethostype de consumptie belangrijker is dan de produktie. Beide begrippen moet men ruim opvatten: het emotionele ervaren is belangrijker dan het handelen, authenticiteit belangrijker dan traditie, het subjectieve belangrijker dan het objectieve. Niet alleen de geproduceerde goederen worden geconsumeerd, ook menselijke relaties, ideeën, theorieën, ervaringen. Men nuttigt ze tot zij beginnen te vervelen, waarna men ze inruilt voor ander consumptiemateriaal. In het maatschappelijk verkeer zullen dan ook loyaliteit en verantwoordelijkheidsgevoel laag genoteerd staan: wanneer een relatie (huwelijk, vriendschap) niet meer 'goed zit', ruilt men haar in voor een andere. Wat daarvan dan ook de consequenties mogen zijn.

Het immoralistisch ethos kent geen optimisme, doch ook geen pessimisme. Het staat geheel in het teken van de consumptie-hier-en-nu.

De primaire vraag is hier dan ook niet 'wat kan ik doen, wat kan ik in de wereld uitrichten?', doch 'wat levert het mij aan ervaringen op, wat betekent het voor mij?'. Toch is de immoralist niet werkschuw, maar als hij werkt, staat dit steeds in het teken van een gratificerend consumptisme. In dit type ethos wordt niet primair gevraagd naar het resultaat van het handelen, doch naar de motieven: 'gemotiveerd bezig zijn' wordt hoger gewaardeerd dan productief handelen.

Dat wil zeggen, dit ethos kent geen activisme, maar is ook niet verstrikt in lethargie. Veeleer is sprake van een estheticistisch hedonisme: een niet aflatend zoeken naar (veelal emotionele) ervaringen, naar subjectieve gratificaties, naar 'kicks'.

.....

Gemeenschapszin is in het immoralistisch ethos uiteraard slechts uiterst zwak aanwezig. Voor de immoralist is het begrip 'community' zoals dat in het moralistisch ethos centraal staat eigenlijk onbegrijpelijk. Waar de moralist spreekt over zijn 'community', waarmee hij zich verbonden voelt en waarvoor hij zich verantwoordelijk weet, zal de immoralist spreken over 'de maatschappij' of 'de structuren' en hen ervaren als de producenten van vervreemding.

.....

In het immoralistisch ethos staat gezag laag genoteerd, terwijl de gelijkheid als centrale waarde wordt aangemerkt. Men noemt dat 'democratisering' of 'nivellering'. Gelijkheid echter is niet, zoals in het moralistisch ethos, gelijkheid-van-kansen, doch primair gelijkheid-van-resultaten."

A.M. Donner¹⁵ heeft op soortgelijke wijze de relatie burger/overheid besproken in zijn rede ter gelegenheid van het verkrijgen van de Thorbeckepenning.

..... Met elke moeite, elke misstand, elk probleem en elk plannetje komen zij naar de overheid en willen haar verplichten er iets aan te doen. En die politieke organisaties laten zich tot het voertuig maken van al wat er aan verlangens en verwachtingen uit de samenleving opborrelt. Zij vrezen de reactie: Als Gij dit

¹⁵) Prof. mr. A.M. Donner, Over het doel van de Staat, in *Nederlands Juristenblad*, 10 juni 1978.

en dat niet doet, dan hoeft het allemaal voor ons niet meer! Dan verspeelt Gij Uw aanspraak op gezag en gehoorzaamheid! Dan zijt Gij onze stem kwijt! Ik wil daarover niet lelijk doen, want er moet inderdaad veel en veel meer gebeuren dan voorheen. Doch het geeft soms de indruk van een verlopende winkel, die wanhopig aan klantenbinding doet. Klanten! Dat is het passende woord.”

Onze conclusie luidt dat een overheersende 'kwartaire' levenshouding waarin zekerheid gaat boven risico, gelijkheid boven verscheidenheid, consumeren boven productie, in onze dagen stuk loopt op de harde feiten en op innerlijke tegenstrijdigheden. Ook een 'kwartaire' levenshouding blijkt een pseudo-integratiekader op te leveren, dat ons niet verder kan brengen in de aanpak van de economische crisis.

c.3. *Een overheersing van het 'gelddenken'.*

Vanaf het midden van de jaren zestig is, parallel aan de toegenomen aanwezigheid van de overheid, op steeds meer terreinen een ontwikkeling in gang gezet waarbij onderlinge dienstverlening tussen mensen voorwerp werd van professionalisering en economisering (het tegen betaling verrichten van wat vroeger onbetaald geschiedde). De vraag naar betaalde banen is in het spoor daarvan evenzeer toegenomen. De omvang van de werkloosheid van dit moment moet mee gezien worden tegen de achtergrond van deze verschuivingen tussen betaalde en onbetaalde arbeid. Aan het eind van hoofdstuk II hebben wij geconcludeerd, dat een economisch herstel vermoedelijk niet in voldoende mate betaalde banen oplevert voor iedereen die dat verlangt.

Een belangrijke vraag daarbij is ook: hoe komt het dat er zoveel activiteiten zijn geprofessionaliseerd en geëconomiseerd en dat in het verlengde daarvan het aanbod van betaalde arbeid (de beroepsbevolking) zo is toegenomen? Is een zeker 'gelddenken' overheersend geworden, ook op de terreinen die zich daar minder voor lenen? Is het niet opmerkelijk hoezeer de laatste decennia economische normen en waarden alle niet-economische oriëntaties van morele of religieuze aard hebben verdrongen naar een tweede plaats? Wij zien juist in de sfeer van de onderlinge hulpverlening waartoe het economiseren leidt: het alles omzetten in koopwaar; goederen en diensten, menselijke relaties.¹⁶ Mensen zijn in dit klimaat allereerst en vooral *marktpartijen* voor elkaar, waarin het economisch ruilprincipe overheerst.

Is het proces van professionalisering en economisering van tal van activiteiten, die tot de jaren zestig veelal spontaan in de samenleving werden verricht, wel voldoende doordacht in gang gezet? Of is doorslaggevend geweest het feit dat er geld was, en dat men vrij kritiekloos het voorbeeld van specialisatie en professionalisering van de industriële bedrijvigheid heeft toegepast op de dienstverlening? De kernvraag is of deze geëconomiseerde diensten zich, net zo als het produceren van goederen, over de gehele linie lenen voor processen van specialisatie en professionalisering.

Voor een deel zal dit zonder twijfel het geval zijn. In de sfeer van de commerciële en niet-commerciële dienstverlening is op onderdelen sprake geweest van een verbetering door professionalisering en specialisatie. Maar het hele terrein van de maatschappelijke dienstverlening, inclusief de gezondheidszorg, is geprofessionaliseerd en geë-

¹⁶⁾ Zie A.G. Weiler: Cultuur in de marge; over de verhouding van economie en samenleving, politiek, cultuur en godsdienst in de post-industriële maatschappij, *Christen Democratische Verkenningen*, november 1983.

conomiseerd; het evenwicht tussen professie en vrijwilligheid, tussen techniek en engagement is uit het zicht geraakt. En dat breekt ons thans op.

Wat is het effect op de hulpverlening, wanneer deze zich ontwikkelt van een ideaal, een vanzelfsprekend hulpbetoon van mensen onderling, tot een belang en vervolgens tot een onaantastbaar recht, waarin door een beroepsmatige aanpak voorzien moet worden? Is daarmee – hoezeer beroepskrachten veelal met toewijding hun arbeid verrichten – niet tegelijkertijd iets heel wezenlijks, dat kenmerkend is voor sociale bewogenheid verloren gegaan? Kan deze verzorgingsstaat ook een werkelijk zorgzame samenleving zijn? Of vervormt de professionele hulp de vraag naar hulp zodanig dat deze hanteerbaar wordt voor een beroepsmatige aanpak? Zou daarmee in vele gevallen nu juist het wezenlijke karakter van de roep om hulp niet genegeerd worden? Omdat bijvoorbeeld aan een noodsituatie niet echt recht gedaan kan worden zonder levensbeschouwelijke oriëntatie?

Geldt op deze terreinen niet wat in CDA-verband evenzeer ten aanzien van de sociale zekerheid is vastgesteld¹⁷: wij kunnen de zorg voor mensen in nood niet afkopen met een anoniem, collectief en gebureaucratiseerd stelsel voor premie- en belastingbetaling. Sociale zorg laat de harten van de mensen niet onberoerd. Hebben wij de nood niet weggeorganiseerd naar bureaus omdat wij dachten dat het aldus goed geregeld was?

Dat is overigens met de beste bedoelingen gebeurd. De na-oorlogse generatie had de ellende van een economische crisis in de jaren dertig meegemaakt. Wanneer tegen de achtergrond van dit als natuurgeweld ervaren gebeuren, dan in de jaren zestig opeens blijkt dat de zorg voor elkaar 'definitief' zeker gesteld kan worden door de overheid, dan lijkt een strijd van generaties voor altijd geslecht. In zo'n klimaat laat het zich verstaan, dat men de sociale vragen aan professionals toevertrouwt.

Maar thans blijkt, dat wij met dergelijke 'definitieve' oplossingen niet kunnen leven. De laatste jaren hebben wij ervaren dat sociale zekerheid en andere vormen van onderlinge zorg niet afgekocht kunnen worden, omdat deze niet buiten de menselijke belevingswereld om georganiseerd kunnen worden.

In de grond van de zaak is hier aan de orde of mensen kunnen leven zonder een directe onderlinge relatie, waarin men elkaar in nood kan aanspreken. Is de achterliggende conceptie van deze verzorgingsstaat niet geweest een onbedreigde, een uitdagingloze en dus een 'levenloze' samenleving van mensen, die zich – hoezeer de motieven ook respectabel waren – hebben overgeleverd aan verre bureaus, waarop men het zicht heeft verloren en waarmee men geen enkele identificatie heeft?

Het gaat hier tevens om de relatie tussen de financiële en economische problemen van dit moment en de ontwikkelingen in de levensstijl in onze samenleving. Uit onze benadering volgt dat de zorgsector niet kan worden gherstructureerd op basis van louter financiële en economische overwegingen. Beslissend is de aard van de onderlinge hulpverlening die geen volledige economisering en professionalisering verdraagt. Mensen worden niet gelukkiger wanneer ze met uitsluitend betaalde zorg worden omringd. Doorslaggevend is het zoeken van een nieuw evenwicht tussen geprofessionaliseerde en vrijwillige hulpverlening dat past bij menswaardige onderlinge relaties. In dit kader kunnen wij de onbeheersbare financiële ontwikkelingen pas werkelijk de baas worden.

¹⁷) *Vernieuwing om behoud*, een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de ontwikkeling van de sociale zekerheid; rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, december 1982.

d. Conclusies

5. *Economische ontwikkelingen moeten in verband gebracht worden met ontwikkelingen in de levensstijl van de samenleving:*
- kenmerkend voor de jaren vijftig was een ingetogen, op groepsdiscipline en zelfopoffering gebaseerde levensstijl binnen een verzuilde maatschappijstructuur, die in hoge mate voorzag in overeenkomstige waardenoriëntaties op de verschillende levensterreinen;
 - in de jaren zestig breekt de samenleving 'uit de knop': nieuwe kansen, gericht op zelfontplooiing, explosieve ambities, minder krampachtigheid. Democratisering, subjectivering en planmatige rationalisering gaan overheersen: het zelf meebepalen van het beleid, het zelf willen beleven van normen en waarden in plaats van het aanvaarden van door anderen opgelegde normen en de maakbaarheid van de samenleving krijgen accent.
6. *Het overzichtelijke, verzuilde integratiekader verdween: de samenleving viel uiteen in min of meer zelfstandige levensterreinen, die niet meer verbonden werden door een gemeenschappelijke normen- en waardenoriëntatie.*
Men gaat op zoek naar nieuwe integratiekaders:
1. **Een overheersen van de politiek: verstatelijking.**
Het levensgevoel van de jaren zestig en zeventig wordt gekenmerkt door een individualisering, waardoor de basis voor het gemeenschappelijke, het onderlinge is aangetast. Het uiteenvallen van de samenleving is lange tijd schuil gegaan achter één gemeenschappelijke opvatting: de overheid dient voor het gemeenschappelijke zorg te dragen. De economische groei bleek een extra stimulans hiertoe.
Thans blijkt dat deze lijn stuk loopt omdat ze wordt gevoed door een innerlijk tegenstrijdig levensgevoel:
 - de erbij behorende collectieve lastenstijging wordt niet geaccepteerd, maar afgewenteld;
 - dit verstatelijken staat op gespannen voet met een hang naar democratisering en subjectivering; de overheid krijgt niet de gelegenheid verder te reiken dan compensatiepolitiek, hetgeen ontoereikend is om te realiseren wat van haar wordt verlangd;
 - verstatelijking levert een solidariteit met veel geld maar zonder hart: bureaucratistisch, collectief, neutraal, verzakelijkt.
 2. **Een overheersend 'kwartair' levensgevoel,**
waarin consumenten accent krijgt boven produceren, zekerheid boven risico, gelijkheid boven verscheidenheid. Dit levensgevoel kent vooral rechten en weinig plichten. Deze levenshouding loopt stuk op harde economische feiten: het aantasten van het economisch draagvlak (rendementen en vermogensposities uitgehold) en niet te overschrijden financieringsgrenzen (financieringstekort van de overheid).
 3. **Een overheersend 'gelddenken',**
daar waar het niet over de hele linie kan overheersen: in de sfeer van onderlinge, niet-commerciële dienstverlening. De industriële productie van goederen heeft

model gestaan voor professionalisering en economisering van talloze vormen van onderlinge zorg. Een juist evenwicht tussen noodzakelijke professionalisering en specialisatie gericht op verbetering van de dienstverlening enerzijds en een vrijwillig vanzelfsprekend onderling dienstbetoon anderzijds is verloren gegaan. Nood kan echter niet uit de belevingswereld van mensen worden weggeorganiseerd door professionals.

Deze drie pogingen om een nieuw integratiekader te creëren door een nieuwe, dominerende, het gehele leven omspannende waardenoriëntatie te ontwikkelen zijn, zo vrezen wij, voor een belangrijk deel de oorzaken van ons onvermogen de economische stagnatie en de werkloosheid afdoende aan te pakken. Deze 'oplossingen' van de jaren '60 en '70 zijn voor een belangrijk deel de problemen van de jaren '80 geworden.

IV. DE OPDRACHT VOOR DE POLITIEK

De analyse van de economische stagnatie en van het groeiende aanbod van betaalde arbeid, die tezamen de groeiende werkloosheid veroorzaken, bracht ons op het spoor van een verbroken samenhang tussen economie, levensstijl, cultuur van de samenleving en politiek. In de jaren zestig zijn ontwikkelingen van subjectivering en democratisering in gang gezet, waardoor gemeenschappelijke groeps-oriëntaties op normen en waarden in de verschillende sectoren van de samenleving werden doorbroken. Wij zagen hoe vervolgens op drie manieren is gepoogd nieuwe integratiekaders te ontwikkelen gericht op het zin en richting geven aan geïsoleerde en verzelfstandigde ontwikkelingen in onze samenleving.

Een overheersing van de politiek (verstatelijking), van een 'kwartair' levensgevoel (consumentisme) en van het 'gelddenken'. Alle drie bleken evenwel pseudo-integratiekaders die ons allerminst de gelegenheid bieden opnieuw zin en richting aan maatschappelijke ontwikkelingen te geven, maar dit juist in de weg staan.

Men zou zich hier kunnen afvragen in hoeverre het liberalisme en het socialisme model staan voor de hierboven beschreven vlucht in pseudo-integratiekaders. Gegeven het geringe verweer dat de traditionele liberale benadering heeft tegen een geheel economiseren van de samenleving (hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit haar mediabeleid) en het geringe verweer van de socialisten tegen een overheersende politiek met het accent op consumeren, verdelen boven produceren, zekerheid boven risico's en gelijkheid boven verscheidenheid.

Een overheersen van de politiek houdt verband met economisme en consumentisme in die zin, dat een dominerende politiek slechts in staat is met economische en financiële middelen op de samenleving in te werken. Een overheid, eenmaal aangezocht om dé beleidsbepaler in de samenleving te zijn, kan als overheid immers niet doordringen tot wat het hart is van de sociale kwestie, van het gevoel van geluk of ongeluk van mensen. Zou dit onvermogen om werkelijk tot de kern van veel vraagstukken door te dringen, haar niet aangezet hebben om bij wijze van compensatie de geldkraan steeds wijder open te zetten, ook als het draagvermogen van onze economie dat niet aankon? En in een mate dat het thans gangbaar is geworden, het oplossen van maatschappelijke vraagstukken afhankelijk te stellen van de vraag of er voldoende geld voor beschikbaar is? Zijn er vanuit de politiek in deze zin de afgelopen jaren niet krachtige impulsen uitgegaan naar consumentisme en economisme op de verkeerde terreinen?

Onze indruk is dat deze vragen bevestigend beantwoord moeten worden. Het maakt tevens duidelijk, dat een terugdringen van de collectieve financiering van veel voorzieningen allerminst een verarming betekent; het zal in veel gevallen nieuwe creativiteit en engagement oproepen, waardoor de samenleving aan menswaardigheid zal kunnen winnen.

a. Toegankelijk maken voor zingeving: verscheidenheid versus het gelijkheidsstreven

De opdracht voor de politiek is mensen in de gelegenheid te stellen zin aan hun bestaan te geven, voor zover dat mede afhankelijk is van publieke omstandigheden. Dat is de opdracht voor de christen-democratie, die voortvloeit uit haar overtuiging dat de mens beelddrager is van zijn Schepper. Aan ons is toevertrouwd deze wereld

tot een leefbare wereld te maken. Dat brengt ons niet bij een over de gehele linie terugtrekkende overheid, omdat er tal van ontwikkelingen in de samenleving zijn, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, die zingeving belemmeren of zelfs onmogelijk maken. Dat brengt ons evenmin bij een overheid die de zingeving voor mensen zal bepalen en voorschrijven. Een werkelijk dienstbare overheid brengt haar tot een beleid, waarin verantwoordelijkheid in de samenleving wordt ondersteund en zonodig uitgelokt.

In dit verband moeten wij aandacht vragen voor het gelijkheidsstreven, dat ten grondslag lag aan de in het vorige hoofdstuk beschreven nieuwe integratiekaders. In de sociaal-economische sfeer werd gelijkheid gezien als uiting van een nieuwe beleving van solidariteit en rechtvaardigheid. Gelijkheid van kansen werd aangevuld en deels ingeruild voor een gelijkheid van resultaten, zoals wij al eerder in deze nota hebben beschreven naar aanleiding van een bijdrage van Zijderveld over het ethos van de verzorgingsstaat.

Vast staat dat, zoals eerder in hoofdstuk II beschreven, het gelijkheidsstreven in de inkomenssfeer een zeer grote *ongelijkheid* in werkgelegenheidskansen heeft teweeg gebracht, gegeven de verschillen in produktiviteitsontwikkeling van sectoren van ons bedrijfsleven. Het gelijkheidsstreven, als een poging om opnieuw de samenhang te bewerkstelligen, heeft als een wals de veelkleurigheid, de pluriformiteit, de vele aspecten van het leven als het ware platgedrukt, vervormd, opdat deze maar zouden beantwoorden aan het nieuwe integratiekader.

Ontwikkelingen toegankelijk maken voor zingeving, betekent evenwel allereerst een onderkennen van verscheidenheid in de aard van menselijke activiteiten. Motieven, oriëntaties, geldende wetmatigheden, zijn in de verschillende leefsferen verschillend, omdat het in elk daarvan om een ander aspect van het leven gaat.

In christen-democratische kring is het een vertrouwd gedachte, dat de mens niet alleen opgaat in een politiek bestaan of in een economisch bestaan, maar deel heeft aan een gezinsleven, een gemeenschap van school, kerk, het werk, de sociale organisatie, etc. De zin, de oriëntatie in elk van deze leefsferen, is een andere. Wie deze verscheidenheid miskent, komt niet aan zingeving toe.

Voor ons betoog is het daarbij van belang te benadrukken, dat er ook binnen de sfeer van de arbeid een grote verscheidenheid in oriëntatie, oogmerken en karakter is opgetreden, hetgeen bijvoorbeeld leidt tot verschillen in financiële basis, organisatievorm, mate van strijdbaarheid ten opzichte van concurrenten, etc.

Ambtenaren, die in dienst zijn van de overheid, zullen pas goed kunnen functioneren, indien hun houding een andere is dan die van de werknemers in het particuliere bedrijfsleven. Hier overheerst wat wij misschien kunnen noemen: '*een publieke efficiency*': de maatstaf voor een goede taakuitoefening ligt in het dienstbaar zijn aan de publieke zaak.

In het bedrijfsleven overheerst een meer *economische efficiency*: het met zo weinig mogelijk middelen zoveel mogelijk produceren. Winststreven om de continuïteit te waarborgen is daarmee onlosmakelijk verbonden. Men moet zich kunnen gedragen naar criteria die de (internationale) marktsector stelt.

In sociale organisaties, gericht op dienstbetoon, geldt vooral een *sociale efficiency*: wordt de zorg, de dienst goed uitgevoerd, passend bij de aard van de nood die gelenigd moet worden?

Wanneer wij de ontwikkelingen sinds de jaren zestig analyseren, dan valt het op, dat deze verschillen in '*efficiency*', in aard, in oriëntatie en zin van de verschillende

arbeidsituaties niet zijn onderkend. De behoefte aan een nieuwe samenhang bij het wegvallen van een eenheid in waardenoriëntaties, heeft zich ontwikkeld tot een streven om het gehele leven te laten beantwoorden aan één dominante, gelijke oriëntatie: het verstatelijken, het geld, dan wel het consumeren als uiting van een 'kwartair' levensgevoel.

Wij zullen het gelijkheidsstreven, zoals dat de afgelopen twintig jaar heeft vorm gekregen, moeten staken.

Concreet kan dit betekenen dat arbeidsvoorwaarden van werknemers in de marktsector zich anders zullen ontwikkelen dan in de overheidssector. Vanuit vergelijkbare onderhandelingsposities zullen werknemers in het particuliere bedrijfsleven en ambtenaren/trendvolgers recht moeten kunnen doen aan de verschillende specifieke omstandigheden en inhoud geven aan de relatie inkomen - werkgelegenheid. Die verantwoordelijkheid wordt hen ontnomen bij formele inkomenskoppelingen; deze zullen dan ook ten nadele uitwerken van de werkgelegenheidsperspectieven. In de praktijk zal er altijd een relatie blijven bestaan tussen de arbeidsvoorwaarden in de verschillende sectoren via de werking van de arbeidsmarkt. Deze flexibele afstemming is verre te prefereren boven de verstarring van formele koppelingen.

De hier bepleite verscheidenheid noopt tot nieuwe verantwoordelijkheden in de sfeer van het kunnen beïnvloeden van de relatie inkomensontwikkeling - werkgelegenheid, waardoor er meer zekerheid kan worden verkregen over het handhaven van werkgelegenheid. Wij zouden ons daarbij kunnen voorstellen dat in door de sociale partners overeen te komen arbeidsvoorwaarden onder het nieuwe meer flexibele regiem, jongeren anders worden behandeld dan ouderen, in de zin dat voor ouderen de overgang soepeler verloopt dan voor jongeren.

Dit recht doen aan verscheidenheid betekent ook dat niet één model van interne besluitvorming van boven af opgelegd kan worden.

b. Een selectief ontmoedigingsbeleid

Het benadrukken van verscheidenheid brengt ons in de volgende paragraaf tot een *selectief* ontmoedigingsbeleid op de drie eerder besproken terreinen: het verstatelijken, 'kwartaire' levenshouding en het 'gelddenken'. Selectief is hierin een kernbegrip: wij moeten opnieuw op zoek naar wat de verschillende kernoriëntaties zijn in industrie, publieke en particuliere dienstverlening. Het is een ontmoedigen van de in hoofdstuk III beschreven ontwikkelingen gericht op een bemoedigen van mensen, zin aan hun bestaan te geven. Verscheidenheid vraagt in deze zin, zoals hierboven aangegeven, nieuwe typen zekerheden.

b.1. Met betrekking tot de rol van de overheid (verstatelijken): confrontatiepolitiek en benadrukken eigen verantwoordelijkheid

Allereerst: het gaat zoals gezegd om een selectief ontmoedigingsbeleid. Ons pleidooi is dat de overheid haar bemoeienis met maatschappelijke ontwikkelingen richt op het mogelijk maken van zingevende en richtingbepalende oriëntaties van mensen in de sfeer van arbeid, onderlinge hulpverlening en ook andere terreinen die hier niet besproken worden, bijvoorbeeld: huisvesting en gezondheid.

Dit brengt ons ertoe verantwoordelijkheid zo dicht mogelijk bij mensen te leggen, maar dat is niet ons hele verhaal. Kleinschaligheid is niet toereikend om zinoriëntaties kansen te geven in een wereldsamenleving die de laatste decennia zo zeer door

processen van schaalvergroting en onderlinge afhankelijkheid is gekenmerkt. Wij kunnen voor de problemen van de jaren tachtig niet terug naar de gildenmaatschappij. Immers: de omstandigheden van destijds zijn volledig achterhaald. Er is ook een geestelijke *schaalvergroting* nodig, waarbij een politiek en sociaal mandaat wordt verleend aan politieke overheden en internationale organisaties van werkgevers en werknemers om machtsverhoudingen om te buigen tot rechtsverhoudingen. Er is hier sprake van een merkwaardig contrast: onmacht van overheden op het internationaal terrein staat haaks op de overontwikkeling van hun aanwezigheid in nationale vraagstukken.¹⁸

Maar er is veel dat geen grootschaligheid behoeft. Er zijn aanwijzingen dat de technologische ontwikkeling juist ook schaalverkleining mogelijk maakt. Een politieke benadering waarin wordt gepoogd zingeving nieuwe kansen te geven in de sfeer van het werken en het zorgen voor elkaar zal op verzet stuiten in een samenleving die heeft leren leven bij een afwentelen van verantwoordelijkheden. Verzet ook bij centrale organisaties op het terrein van het welzijnswerk, die hun bestaan als organisatie nu juist ontleen aan de gecentraliseerde en geïsoleerde besluitvorming. De omschakeling waar het ons om is te doen, is natuurlijk niet zonder risico's. Het zal een zorgvuldig beleid moeten zijn, waarbij voorkomen wordt dat mensen aan hun lot worden overgelaten. De overheid zal een schild voor de zwakken moeten blijven; zij zal materiële en immateriële bestaansvoorwaarden moeten blijven garanderen. Maar zij is op tal van terreinen veel verder gegaan.

Het voortzetten van een compensatiepolitiek, zoals in hoofdstuk III is beschreven, is uitzichtloos. In zekere zin zal de overheid de samenleving moeten gaan confronteren met de zingevingsvragen in de sfeer van het werken en het zorgen. *Confrontatiepolitiek* derhalve, die de samenleving zelf in confrontatie brengt met de nood van de werkloosheid en van het onwelzijn. Confrontatiepolitiek betekent het scheppen van omstandigheden waardoor mensen zicht kunnen krijgen op hun verantwoordelijkheid en op hun verplichtingen jegens degenen met wie zij verkeren. Confrontatiepolitiek vraagt dus een toerustingsbeleid. Op sociaal-economisch terrein brengt ons dit bij het verdiepen van de zeggenschaps- en eigendomsverhoudingen. Dit is van meet af aan een wezenlijk element geweest in het christelijk-sociale denken. Toch is het opmerkelijk dat er de laatste jaren zo weinig over vernomen is.

In dit verband willen wij erop wijzen hoezeer in recente publikaties over arbeid uit rooms-katholieke kring nieuwe verhoudingen in het bedrijfsleven worden bepleit. In de encycieliek *Laborem Excercens* (1981) bijvoorbeeld, krijgt arbeid prioriteit boven kapitaal. Centraal staat dat de mens door zijn arbeid deel heeft aan het werk van zijn Schepper. In de bisschoppelijke vastenbrief *De mens en de arbeid* van 1980 wordt afstand genomen van de vertrouwde pleidooien inzake harmonie tussen arbeid en kapitaal met elk een gescheiden verantwoordelijkheid. De arbeid wordt als hét centrale gebeuren gezien, waaraan de zwaarste verantwoordelijkheid toekomt. Ook in deze bisschoppelijke vastenbrief wordt aandacht gevraagd voor het feit, dat het zicht op de waarde van de arbeid verloren is gegaan. Velen dreigen daarin te berusten en hebben zich erbij-neergelegd dat de zin van het bestaan uitsluitend nog in de niet-arbeidssfeer gevonden kan worden. Totdat honderdduizenden werkloos worden en bemerken dat zij niet zonder arbeid kunnen.

¹⁸⁾ Vergelijk prof. mr. C.A.J.M. Kortmann, *Elefantiasis*, inaugurele rede, november 1981: de overheid moet vooruit en achteruit.

Het gaat ons in dit kader niet om het gedetailleerd aangeven hoe de zeggenschaps- en eigendomsverhoudingen zich dienen te ontwikkelen. Het is ons te doen om het accentueren van de noodzaak tot vernieuwingen op dit terrein.

Confrontatiepolitiek betekent dat *binnen ondernemingen en instellingen* beslissingen over werk, inkomen, vrije tijd, bovenwettelijke uitbouw van de sociale zekerheid *in onderlinge samenhang* bespreekbaar moeten worden voor werknemers en ondernemingsleiding.

De jaren tachtig vragen eerder om vormen van investeringsloon of vormen van vermogensaanwasdeling per onderneming dan om centrale loonafspraken. Deze vormen van medefinanciering zouden fiscaal gestimuleerd moeten worden. Van groot belang is d at de vakbeweging en de werkgeversorganisaties zich beraden over hun taak in de jaren tachtig, omdat het centrale aandachtspunt van de afgelopen decennia – centrale loononderhandelingen – voor de jaren tachtig achterhaald is.

Gelijke werkgelegenheidskansen betekent dat de vragen naar inkomen in verhouding tot produktiviteit, afzetverwachting, etc. niet centraal voor het gehele bedrijfsleven kunnen worden overeengekomen. Is een decentrale aanpak niet de enige mogelijkheid om de werkgelegenheidsvragen, daar waar ze voor een belangrijk deel beantwoord kunnen worden, bespreekbaar te maken? Zou de arbeidsinkomensquote boven de 90 zijn uitgekomen, wanneer *binnen ondernemingen* de vragen naar de onderlinge relatie tussen inkomens, rendement, werkgelegenheid aan de orde waren gesteld?

Van de vakbeweging en de werkgeversorganisaties mag een keuze worden gevraagd ten gunste van democratisering van de ondernemingen en het tegelijkertijd afstand nemen van de vertrouwde landelijke oriëntatiepunten van de afgelopen jaren. Het gaat om het opbouwen van nieuwe sociale verhoudingen die passen bij de positieve elementen (meer aandacht voor kwalitatieve elementen in onze economische ontwikkeling, democratisering) in de gegroeide levensstijl in de samenleving en effectief kunnen inspelen op de nieuwe uitdagingen in de jaren '80. Het gaat om een ontvoogding van de werkvloer zodat werknemers werkelijk invloed krijgen op de gang van zaken in het bedrijf.

Er zijn op dit punt tal van nieuwe ontwikkelingen reeds te signaleren. Het aantal bedrijven, dat op basis van een vorm van arbeiders-zelfbestuur functioneert, is de afgelopen jaren zeer aanzienlijk toegenomen. Wij zien ook dat bij de ontmanteling van de bedrijfsconglomeraten zoals OGEM en RSV (constructies die typisch behoorden bij de jaren zestig en zeventig) doorbraken bewerkstelligd worden terzake van de interne zeggenschaps- en eigendomsverhoudingen. En dan blijkt ook, dat werknemers bereid zijn de inkomensconsequenties te aanvaarden wanneer het er om gaat uitgeteerde ondernemingen er weer bovenop te helpen.

Hier zijn ontwikkelingen aan de orde, die evenzovele signalen zijn, dat een verdieping van de verantwoordelijkheid van werknemers om hun arbeid voor de toekomst veilig te stellen, perspectief heeft. De politiek zal deze signalen moeten verstaan en er vanuit haar verantwoordelijkheid stimulerend op moeten inwerken.

Dit leidt tot een heroriëntatie omtrent het tot nu toe gevoerde beleid. De overheid kan niet belast worden met een exclusieve verantwoordelijkheid voor werkgelegenheid; zij zal zich moeten onthouden van ingrepen in de *primaire inkomenssfeer*.

Arbeidsvoorwaarden behoren tot de verantwoordelijkheid van de sociale partners op vooral het bedrijfstakniveau en in het verlengde daarvan de bedrijfsgenoten in onderneming en instelling. Op dat niveau zal men zich immers geconfronteerd weten

met de gevolgen van de loonontwikkeling voor de werkgelegenheid. De overheid zal vervolgens in de *secundaire inkomenssfeer* door middel van adequate belastingwetgeving lasten naar draagkracht moeten opleggen.

b.2. Een selectief ontmoedigingsbeleid met betrekking tot het economiseren

In hoofdstuk III hebben wij beschreven hoezeer activiteiten, met name in de sfeer van de maatschappelijke en publieke dienstverlening die voorheen vrijwillig in de samenleving werden verricht, zijn geëconomiseerd. De vraag naar betaalde banen is in het spoor daarvan ook zeer toegenomen.

Wij hebben daar aangegeven dat er een nieuw evenwicht gevonden moet worden tussen professie en vrijwilligheid op basis van het karakter van de onderlinge hulpverlening. In het verlengde daarvan zal er een zekere afvlakking van de toename van het aanbod van betaalde arbeid optreden.

Dit brengt ons ertoe een selectief ontmoedigingsbeleid te bepleiten met betrekking tot het economiseren, vooral op het terrein van de maatschappelijke en publieke dienstverlening. Wij geven een aantal voorbeelden:

- Het uitbesteden van verzorging is vaak goedkoper dan het zelf thuis of in de buurt opvangen, omdat tehuizen veelal uit collectieve middelen worden gefinancierd. Financiële prikkels om dit afwentelen tegen te gaan zijn nodig: de overheid zou bijvoorbeeld kunnen overwegen kinderen bijdragen te vragen in de kosten van verzorging van hun bejaarde ouders in verpleeg- of bejaardentehuizen, wanneer de ouders zelf wegens gebrek aan voldoende middelen moeten terugvallen op gemeenschapsgeld. Tevens is een fiscale tegemoetkoming te overwegen wanneer ouders thuis bij een van hun kinderen worden verzorgd. Ouders zijn verantwoordelijk voor de zorg van hun kinderen. Waarom zijn tot nu toe kinderen in de periode dat zij betaalde arbeid verrichten niet in financiële zin verantwoordelijk voor hun ouders?
- 'Drie-generatie-huizen' zijn sterk in discussie. Het lijkt uitgesloten dat op grote schaal deze leefvorm weer praktijk wordt. In voorkomende gevallen moet er evenwel ruimte voor geschapen worden. Ook: drie-generatie-wijken waarin onderlinge zorg op heel praktische zaken gericht kan worden: boodschappen doen, oppassen op kinderen, e.d. Monoculturen in woonwijken tegengaan.
- Stervensbegeleiding: wanneer de medische techniek geen hulp meer kan bieden, is de stervensbegeleiding vanuit de vertrouwde gezinssituatie natuurlijk verre te prefereren boven voortzetting van verblijf in het ziekenhuis.
- Wat is het motief voor het door de overheid organiseren of subsidiëren van kinderopvang voor ouders die beiden betaalde arbeid verrichten? Waarom heeft de overheid deze verantwoordelijkheid van ouders overgenomen?
- Aan de inkomenskant de vraag naar betaalde arbeid via fiscale maatregelen ontmoedigen, bijvoorbeeld door het verzwaren van de belastingdruk van tweeverdieners ten opzichte van alleenverdieners; dit is evenzeer uit draagkrachtoverwegingen van belang.
- In het algemeen: zelfzorg en mantelzorg daar waar dit beter werkt dan geprofessionaliseerde zorg.

Wij pretenderen niet dit selectieve beleid, gericht op het ontmoedigen van het 'gelddenken' tot in detail aan te geven. Wij geven een richting aan van denken, die verder vorm en inhoud moet krijgen.

Wij moeten ons er op voorbereiden dat dit beleid op weerstanden zal stuiten omdat het zo haaks staat op wat tot nu toe in het gangbare denken vanzelfsprekend is geweest. De verslaafde ervaart de pogingen om hem van de verslaving af te brengen vrijwel altijd als onaangenaam. Ons rest evenwel geen andere keus, wanneer wij werkelijk willen pogen om de op dood spoor geraakte ontwikkelingen in onze samenleving op nieuwe sporen te zetten. Het gaat erom een bedreigde menselijkheid en menswaardigheid in maatschappelijke ontwikkelingen weer kansen te geven. De overheid kan op vele manieren de oriëntatie van mensen op elkaar bevorderen. Het is ons in dit verband niet te doen om een terugkeer naar de verzuilde maatschappijstructuur van voor de jaren zestig. Het is onze opgave nieuwe, bij onze tijd passende samenlevingskaders te bevorderen en aan te spreken op onderlinge hulp- en zorgverlening. Naast vertrouwde verbanden zoals bijv. het gezin en de kerk, zien wij in de praktijk nieuwe groepsoriëntaties ontstaan in de buurt, hulpcentrales in de wijk etc.

b.3. Een selectief ontmoedigingsbeleid met betrekking tot het consumeren: aandacht voor economisch herstel

Een 'kwartaire' levenshouding met meer oog voor consumeren, zekerheid en gelijkheid dan voor produceren, risico en verscheidenheid heeft de in hoofdstuk II aangeduide economische ontwikkelingen in de hand gewerkt: uitgeholde rendementen, een zeer sterk opgelopen financieringstekort van de overheid, een consumptieve aanwending van tijdelijke aardgasbaten.

Er is in de jaren zestig en zeventig bij grote groepen een gène, of sterker: een afkeer, gegroeid met betrekking tot kenmerkende trekken van de economische bedrijvigheid zoals winststreven in het kader van een continuïteitsstreven, risico, gericht op prestatie en in het verlengde daarvan: gericht op beloning. Het effect van deze levenshouding is in hoofdstuk II beschreven.

In de sfeer van de commerciële produktie van goederen en diensten is het economisch motief overheersend. Andere overwegingen, bijvoorbeeld sociale, komen daar evenzeer aan te pas. Maar wanneer deze een vorm en omvang gaan aannemen waardoor het economisch aspect wordt verdrongen, dan wordt hier de zingeving onmogelijk gemaakt.

Anderzijds moet vastgesteld worden dat de kwaliteit van produktieprocessen wordt veronachtzaamd: de zure regen is een alle samenleving bedreigend verschijnsel. De economische efficiency blijkt dikwijls een beperkte horizon te hebben. Het is duidelijk dat hier harde randvoorwaarden gesteld moeten worden.

- de noodzaak van economisch herstel

Economisch herstel is noodzakelijk, gelet op het realiseren en in stand houden van een economisch draagvlak voor huidige en toekomstige generaties. Er is evenwel geen overeenstemming in ons land over het te voeren beleid gericht op economisch herstel. Alvorens op deze verschilpunten in te gaan, willen wij aangeven waarover de gedachten wél parallel lopen.

Dat betreft om te beginnen de opvatting dat een verantwoorde economische groei met name in een versterking van de marktsector gevonden moet worden en niet in uitbreiding van de collectieve sector. Vrij algemeen acht men een verdere uitbouw

van de collectieve sector ten behoeve van het opvangen van een groeiende beroepsbevolking ongewenst in verband met het ervaringsgegeven, dat de daarmee gepaard gaande toename van de collectieve lastendruk niet wordt geaccepteerd, maar wordt afgewenteld op bedrijfsrendementen of op het financieringstekort van de overheid. Er zijn tevens zwaarwegende ideële bezwaren aan te voeren tegen een verder opvoeren van de werkgelegenheid in de collectieve sector; wij zijn hierop in vorige paragrafen uitvoeriger ingegaan. Het blijkt thans dat ook het huidige kabinet terzake tot een duidelijke besluitvorming is gekomen: het aantal arbeidskrachten in de 'kwartaire' sector zal teruglopen in de komende jaren.

Van groot belang is tevens het stimuleren van initiatieven tot kleinschalige vormen van bedrijvigheid; produktvernieuwing vindt vooral plaats in nieuwe, aanvankelijk kleinschalig opgezette ondernemingen. Bovendien blijkt dat deze projecten buitengewoon veel werkgelegenheid kunnen opleveren. Gelet op de beperkte opzet van deze discussienota wordt niet nader ingegaan op de specifieke situatie van het midden- en kleinbedrijf. Vast staat dat hier grote kansen liggen voor vernieuwing en werkgelegenheid.

Serieuze deelnemers aan de discussie over de verdere economische ontwikkeling vinden elkaar voorts in de noodzaak de lasten voor het bedrijfsleven te verlichten, de financiële structuur van het bedrijfsleven te versterken, een investeringsvriendelijk klimaat te bevorderen, alsmede een gerichtheid op export te bevorderen.

Er zijn intussen ook verschillen te signaleren in de opvattingen over de wijze waarop het beleid ingezet zou moeten worden en het relatieve gewicht dat aan de verschillende beleidsoriëntaties gegeven zou moeten worden.¹⁹

Er is enerzijds een stroming, die een macro-economische aanpak voorstaat en anderzijds een groep, die specifieke maatregelen beklemtoont teneinde door het beïnvloeden van het micro-economisch gedrag de markten beter te laten functioneren. In deze laatste gedachtengang moet er bijvoorbeeld geen algemeen landelijk loonbeleid gevoerd worden, maar moet de loonvorming decentraal plaatsvinden; voorts worden gemakkelijker ontslagprocedures bepleit en een ruimere toepassing van de mogelijkheid tot tijdelijke arbeidscontracten (zeker voor jongeren van wie immers een grotere flexibiliteit en mobiliteit gevraagd mag en kan worden dan van oudere werknemers). Verbetering van de aansluiting van het onderwijs op de behoeften van het bedrijfsleven wordt evenzeer aanbevolen. Het gaat hier om maatregelen ter vergroting van de mobiliteit en flexibiliteit van de op elkaar te betrekken produktiefactoren; eerder in deze bijdrage hebben wij reeds gewezen op het belang van deze hoofdlijn van beleid.

Binnen de eerste stroming zijn er meningsverschillen omtrent de dosering van de kenmerkende bestanddelen van deze macro-economische benadering:

- het achterblijven van de ontwikkeling van de reële arbeidskosten bij de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit ten gunste van de rendementsontwikkeling;
- terugdringing van het financieringstekort; en
- het op peil houden van de bestedingen.

Er is verschil in taxatie van de wijze waarop het financieringstekort teruggebracht kan worden in relatie tot de combinatie van een terugdringen van de reële arbeidskosten

¹⁹ Men zie in dit verband het artikel van dr. P.C. Allaart: 'Werkgelegenheidsplannen' in *Beleid en Maatschappij* van mei 1983.

en het tegelijkertijd zoveel mogelijk op peil houden van de bestedingen²⁰ door bijvoorbeeld een verlaging van de belastingen. Terzake is het zogenaamde 'plan-Schouten' bekend geworden.

Er is tussen de aanhangers en de bestrijders van een dergelijke aanpak geen verschil van mening over de noodzaak dát het financieringstekort beteugeld en teruggebracht dient te worden. Het dispuut concentreert zich op de vraag of het financieringstekort door middel van een – zo nodig via een tijdelijk nog wat oplopend tekort – te entameren economische groei teruggebracht moet worden, of dat voor een dergelijke stap terug teneinde – naar een taxatie van de aanhangers – spoedig twee stappen voorwaarts te kunnen maken, geen enkele ruimte meer is. In deze laatste gedachtengang wordt na verloop van tijd evenzeer economische groei verwacht als gevolg van nieuwe investeringen, die uitgelokt worden door de lagere collectieve lasten en lagere rentelasten, die ontstaan bij een krachtig teruglopen van het financieringstekort van de overheid.

De tegenstanders van het op peil houden van de bestedingen via bestedingsimpulsen wijzen op de ervaringen uit de jaren zeventig (het weglekken van de impulsen naar het buitenland; zie hoofdstuk II 'stoken met de ramen wijd open') en de nadien alleen maar zeer sterk toegenomen tekorten bij de overheid. Zij wijzen bovendien op het gegeven dat de absolute omvang van het financieringstekort – 12% van het nationale inkomen – thans onbeheersbare trekken vertoont. Uit de voorjaarsnota van 1983 blijkt dit eens te meer, nu bij zoveel overeenstemming tussen beide regeringspartners omtrent het belang de rijksuitgaven te saneren, het toch niet mogelijk blijkt in 1983 verder te komen dan het terugdringen van de *groei* van het financieringstekort. Het psychologisch effect van het alsnog ten behoeve van bestedingsimpulsen vergroten van het tekort wordt zeer onderschat door de voorstanders van deze impulsen, aldus de tegenstanders.

De voorstanders wijzen op de noodzaak, de oorzaken van het opgelopen financieringstekort te analyseren: een belangrijk deel is ontstaan door de onaanvaardbare stijging van de materiële en personele overheidsbestedingen, die krachtig teruggedrongen dienen te worden. Een ander deel is evenwel van conjuncturele herkomst en vereist een andere benadering: het terugdringen daarvan zal gerelateerd moeten worden aan de conjuncturele omstandigheden. Zeker wanneer er een overschot is op de lopende rekening van de betalingsbalans en er voorts sprake is van een buitengewoon laag inflatietempo, zal men – in deze gedachtengang – uiterst voorzichtig moeten zijn het financieringstekort hoe dan ook terug te dringen.

Voor een afgewogen stellingname gericht op een herstel van een verantwoorde economische groei, is het noodzakelijk terdege acht te slaan op de positie van ons land en onze afhankelijkheid van internationale economische ontwikkelingen.

Een herstel van de economische groei zal natuurlijk de kans op een terugdringing van het financieringstekort aanmerkelijk meer vergroten dan geen economische groei. Maar de vraag is of ons land door middel van nationale bestedingsimpulsen deze groei kan entameren. Wanneer zelfs een land als Frankrijk al na twee jaar een beleid van nationale bestedingsimpulsen zeer drastisch moet ombuigen: waar zouden wij als klein land dan aan beginnen?

Wij moeten vaststellen dat een klein land als het onze, waarvoor de internationale concurrentiepositie van zo doorslaggevende betekenis is, niet adequaat is toegerust

²⁰⁾ Zie de weergave van een gesprek tussen de heren Albeda, Schouten, De Vries en Zijlstra in *Christen Democratische Verkenningen* van oktober 1982.

om met succes, op eigen houtje, de conjuncturele component van de werkloosheid te bestrijden door bestedingsimpulsen. Daarvoor is de conjuncturele golfbeweging te zeer een internationaal gegeven, slechts te beïnvloeden door impulsen vanuit de VS, Japan, of de Europese landen gezamenlijk. Ons resteert bij een uitblijven van internationale overeenstemming om tot bestedingsimpulsen over te gaan, gegeven onze positie, weinig anders dan in ieder geval de structurele kant van onze concurrentiepositie te bewaken en te verbeteren.

De felheid van de discussie in dit verband wordt ook enigszins verklaard uit zorg dat het effect van de financiering van bestedingsimpulsen negatief inwerkt op deze structurele positie: een hoger financieringstekort en dus hogere collectieve lasten en hogere rentelasten. Dat zou immers ons vermogen aantasten om – wanneer internationaal de conjunctuur eenmaal aantrekt – klaar te staan om ons aandeel in de groeiende wereldhandel te realiseren.

Wij kunnen resumerend stellen, dat er vrij grote eenstemmigheid is over een beleid, gericht op het verbeteren van de structurele positie van ons bedrijfsleven door matiging van de reële arbeidskosten en van de collectieve lasten. Het overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans wordt zoveel mogelijk vertaald in een lage rente, die tezamen met de lage inflatie van dit moment een belangrijke factor vormt ten gunste van onze internationale concurrentiepositie. De harde gulden neutraliseert dit effect weer voor een groot deel. De Keynesiaanse benadering gericht op bestedingsimpulsen kan in de huidige internationaal vervlochten economieën niet meer betrekking hebben op afzonderlijke landen. Het brengt ons bij de volgende paragraaf: internationale initiatieven.

– *internationale initiatieven*

Het probleem van de soevereine nationale staten: waarom hebben de westelijke landen van meet af aan na de tweede wereldoorlog wél ingezien dat het nationaal organiseren van ieders defensie achterhaald was en niét dat een zelfde gedachte van toepassing was op de hoofdlijnen van het te voeren sociaal-economische beleid? In hoofdstuk II hebben wij reeds beschreven dat wanneer elk land voor zich rationeel handelt, door de problemen als het ware te exporteren, het vraagstuk onoplosbaar wordt wanneer ook andere landen die lijn zouden volgen. Het uitblijven van internationale coördinatie van de hoofdlijnen van het beleid dwingt de afzonderlijke landen evenwel tot een op de structurele positie van het nationale bedrijfsleven gericht beleid, met het oogmerk een zo groot mogelijk aandeel in de krappe wereldhandel naar zich toe te halen. De internationale recessie kan aldus gemakkelijk worden versterkt.

De vraag is hoe wij deze impasse kunnen doorbreken. Wij zullen blijvend moeten aandringen op een internationaal gecoördineerde benadering. In dit verband moet ook gedacht worden aan het paradoxale in de wereldsamenleving van enerzijds het bestaan van zeer vele klemmende behoeften in de sfeer van de basisbehoeften van honderden miljoenen mensen en anderzijds de groeiende werkloosheid in het noorden en in het zuiden.

Met erkenning en ter ondersteuning van het recht op een ontwikkeling in de arme landen zoals deze landen dat zelf wensen (en met onderkenning van de verschillen binnen de derde wereld) moeten wij nagaan of en zo ja, hoe de armoede en honger in de wereld bestreden kunnen worden op een wijze, waarbij de economische stagnatie in de rijke wereld doorbroken kan worden. Er is een belangenparallelliteit en het is

nodig een gevaarlijke reactie in de rijke wereld te voorkomen, die ongeveer volgens de volgende lijnen kan verlopen: nationaal krachtig matigen, terugbrengen van de bijdragen aan de arme landen, eerst orde op zaken stellen in eigen huis en pas wanneer de economische groei weer toeneemt kunnen wij weer serieus ontwikkelingshulp overwegen. Op veelal nauwelijks verhulde wijze zien wij dit soort benaderingen in allerlei vormen van protectie van thuish markten opkomen.

Wat Keynes deed voor het overwinnen van de stagnatie in de westerse landen in de jaren dertig, wat Marshall deed in de na-oorlogse jaren ter ontwikkeling van de Europese economie: zou een dergelijke benadering thans op wereldschaal niet mogelijk zijn? Wij willen in dit verband de aandacht vragen voor de volgende twee beleidslijnen.

I. Het bevorderen van de bestedingsmogelijkheden van de arme landen

door middel van:

- het op z'n minst op peil houden van onze steun, zoveel mogelijk in de vorm van giften;
- het bevorderen en zo mogelijk uitbreiden van de mogelijkheden dat de arme landen hun produkten op de westerse markt kwijt kunnen;
- het bevorderen dat de arme landen een groter deel van de toegevoegde waarde van de produkten zelf kunnen verwerven; het meer zelf verwerken van de grondstoffen;
- het behulpzaam zijn bij het opzetten van industriële activiteiten in arme landen, die passen bij hun economische, culturele en sociale ontwikkeling.

Al deze punten beogen de arme landen over ruimere bestedingsmiddelen te doen beschikken. Het gevolg hiervan is dat zij beter dan thans kunnen toekomen aan de vervulling van hun basisbehoeften. Een nevengevolg kan zijn dat dit mede gerealiseerd wordt door een grotere vraag dan thans naar produkten die in de westerse landen geproduceerd kunnen worden.

II. Herstructurering van de bedrijvigheid in de westerse landen

Daarvoor is nodig:

- een aanzienlijke verruiming van de rendementspositie in het bedrijfsleven teneinde nieuwe investeringen te financieren;
- de bereidheid van werkgevers en werknemers tot verandering, tot aanpassing, tot mobiliteit;
- een overheidsbeleid dat deze noodzakelijke vernieuwingen bevordert.

De consequenties van een dergelijke benadering voor de nationale ontwikkelingen zullen zijn een versterkte noodzaak tot matiging van de reële arbeidskostenontwikkeling en een bevorderen van mobiliteit en flexibiliteit, hetgeen reeds in vorige paragrafen is benadrukt.

Een benadering zoals hierboven beschreven heeft evenwel alleen kans van slagen in internationaal verband. Daarmee staat de hele westelijke wereld voor een enorme herstructureringsopdracht, te vergelijken met hetgeen in de na-oorlogse jaren het geval was.

Kenmerkend zal bovendien moeten zijn dat het niet zozeer gaat om een star en rigide werkgelegenheidsplan op wereldschaal dat haaks zal staan op de dynamiek van de

internationale economische processen. Er is behoefte aan een gelijkgestemde internationale oriëntatie van rijke landen enerzijds en arme landen anderzijds met betrekking tot de hoofdlijnen van de gewenste internationale ontwikkelingen; hoofdlijnen die ondersteund zouden moeten worden door de internationale economische en monetaire instellingen en door de deelnemende nationale overheden.

d. Conclusies

7. *Wanneer wij binnen de christen-democratie onze politieke motivatie vinden in de overtuiging, dat de mens de opdracht is toevertrouwd als rentmeester deze wereld tot een leefbare wereld te maken, dan is daarmee de opdracht voor de politiek bepaald: zingeving mogelijk te maken (niet voorschrijven) in de sfeer van het werken, het leven, het zorgdragen voor elkaar. Deze opdracht stempelt ons denken over arbeid, dienstverlening, huisvesting, gezondheidszorg etc.*
8. *Het laten overheersen van de politiek, van een 'kwartaire' levenshouding of van het 'gelddenken' als nieuwe dominerende oriëntaties, staat deze zingeving in de weg. Dat geldt ook voor een gelijkheidsstreven dat hier veelal aan ten grondslag ligt. Een zingevende samenhang bewerkstelligen tussen economie, cultuur en politiek verdraagt geen gelijkheid, maar heeft onderkenning en respectering van de verscheidenheid, de pluriformiteit in de aard van menselijke activiteiten en leefsfereën. Motieven, oriëntaties en wetmatigheden verschillen in leefgemeenschappen, zoals het gezin, de school, de sociale organisatie, de kerk, de onderneming, de politiek. Ook binnen de sfeer van het werken is er grote verscheidenheid in oogmerk en karakter van de activiteiten. In de sfeer van de publieke dienstverlening overheerst een publieke efficiency. In ondernemingen een economische, in maatschappelijke dienstverlening een sociale efficiency. In het gevoerde beleid zijn deze verschillen in efficiency niet onderkend. Nodig is daarom een selectief ontmoedigingsbeleid ten aanzien van het verstatelijken, het economiseren en het consumeren op basis van het onderkennen van verschillen in kernoriëntaties in industrie, publieke en particuliere dienstverlening.*
 - a. *Een selectief ontmoedigingsbeleid van een te overheersend geworden overheid betekent*
 - *niet een over de gehele linie terugtrekkende overheid; zij zal waar nodig belemmeringen in de samenleving om tot verantwoordelijkheid te komen moeten wegnemen;*
 - *evenmin een schaalverkleining over de gehele linie; aan de andere kant ook een schaalvergroting daar waar internationale verwevenheid van economische problemen dat vraagt.*

*De overheid moet op onderscheiden terreinen vooruit én achteruit. Het betekent wel een **confrontatiepolitiek** (het uitlokken van verantwoordelijkheid en van het aangaan van verplichtingen van mensen jegens elkaar) die de samenleving zelf in confrontatie brengt met de nood van de werkloosheid en het tekortschieten van de welzijnsvoorzieningen, daar waar deze problemen voor mensen zijn te overzien en aan te pakken. Op sociaal-economisch terrein betekent dit:*

 - *verdiepen van zeggenschaps- en eigendomsverhoudingen, zodat op het niveau van de onderneming besloten kan worden over de ontwikkeling van lonen en winsten in relatie tot werkgelegenheidsperspectieven, bovenwettelijke uitbouw*

sociale zekerheid, arbeidstijden etc. in hun voor die onderneming specifieke onderlinge verband. Er is derhalve meer behoefte aan vormen van investeringsloos en winstdeling (fiscale stimulering) binnen ondernemingen, dan aan centrale loonafspraken.

- *een heroriëntatie van de vakbeweging en van werkgeversorganisaties: van centrale landelijke onderhandelingen naar het verdiepen van de zeggenschap van werknemers binnen ondernemingen en instellingen.*

b. Een selectief ontmoedigingsbeleid inzake de behoefte aan betaalde activiteiten is met name gericht op die sectoren, waar niet een economische efficiency overheerst, zoals bijvoorbeeld in de publieke en maatschappelijke dienstverlening. Het evenwicht in deze sectoren tussen een gewenste professionalisering en specialisatie en een noodzakelijke vrijwilligheid moet hersteld worden.

Voorbeelden: drie-generatie-huizen en -wijken, een fiscaal beleid dat twee volledige betaalde banen per leefeenheid ontmoedigt, het bevorderen van een financiële dan wel een verzorgende verantwoordelijkheid van kinderen voor hun hulpbehoevende en/of bejaarde ouders, mantelzorg en zelfzorg.

c. Het ontmoedigen van een 'kwartaire' levenshouding daar waar een economische efficiency dient te overheersen. In de sfeer van de commerciële produktie is het economisch motief overheersend. Wanneer andere maatschappelijke en sociale oriëntaties dit motief gaan overheersen, wordt zingeving onmogelijk.

9. Economisch herstel is noodzakelijk, gelet op een te realiseren en vervolgens te onderhouden economisch draagvlak voor huidige en toekomstige generaties. Er is geen verschil van mening over de volgende elementen in dit economisch herstelbeleid:

- *versterking marktsector;*
- *geen verdere uitbouw collectieve sector;*
- *verlichting financiële lasten en versterking financiële structuur bedrijfsleven;*
- *een investeringsvriendelijk klimaat;*
- *een gerichtheid op exportvergroting;*
- *bijzondere aandacht voor kleinschalige vormen van bedrijvigheid.*

Er zijn wel verschillen tussen enerzijds een accent op een macro-economische benadering (financieringstekort, rente-tarieven, collectieve lastendruk) en anderzijds het beïnvloeden van micro-economisch gedrag gericht op het beter laten functioneren van markten (mobiliteit en flexibiliteit vergroten, betere aanpassing onderwijs-arbeidsmarkt, ontslagprocedures, belonen naar prestaties etc.). Een economisch herstelbeleid zal elementen uit beide benaderingen moeten combineren.

Binnen de macro-economische benadering is verschil van mening over de vraag naar het tempo en het moment van terugdringing van het financieringstekort versus het op peil houden van de bestedingen. Een klein land als Nederland kan niet zelfstandig en geïsoleerd een bestedingenstimulerend beleid voeren ('stoken met de ramen wijd open'). De nadruk dient te vallen op het verbeteren van de structurele positie van het bedrijfsleven en op een aandringen op internationale coördinatie van de hoofdlijnen van beleid.

10. *In dit verband moet nagegaan worden hoe een beleid, gericht op bestrijding van armoede en honger in de wereld, gecombineerd kan worden met het realiseren van een economisch herstel in het rijke deel van de wereld – onder uitdrukkelijke respectering van het recht op een ontwikkeling naar eigen inzicht der arme landen. Dit op een fundamentele belangenparallelliteit gebaseerd beleid kan de volgende elementen bevatten:*
- het bevorderen van de bestedingsmogelijkheden van de arme landen (op peil houden van de hulp, open markten voor hun produkten, opzetten eigen industrieën);*
 - herstructurering van de bedrijvigheid in westerse landen.*
- Een dergelijke benadering kan alleen in internationaal verband worden gerealiseerd, zonder daarbij te vervallen in rigide wereldwerkgelegenheidsplannen, die niet passen bij de dynamiek van de internationale economische processen.*

V. HET VERDELEN VAN DE ARBEID

In de voorgaande hoofdstukken hebben wij de economische crisis in verband gebracht met culturele en politieke ontwikkelingen sinds de jaren '60.

Een verstatelijken en een 'kwartaire' levenshouding hebben de economische ontwikkeling ernstig belemmerd; het economiseren op terreinen die zich daarvoor niet lenen heeft het maatschappelijke weefsel van spontane onderlinge hulpverlening ernstig aangetast; het gevolg is ook geweest een groeiend aanbod van betaalde arbeid.

Enerzijds economische stagnatie en anderzijds een groei van het aantal mensen dat betaalde arbeid wil verrichten, verklaren de enorme werkloosheid van dit moment. In hoofdstuk IV hebben wij een beleid verdedigd gericht op economisch herstel en op het afvlakken van de groei van het aanbod van betaalde arbeid door een nieuw evenwicht te bepleiten tussen professie en vrijwilligheid in de dienstverlening.

Maar wij moeten vrezen dat ook deze beide hoofdlijnen van beleid ontoereikend zullen zijn om het werkloosheidsvraagstuk afdoende aan te pakken. Een herverdeling van de betaalde arbeid als derde trap in onze benadering is noodzakelijk. Wij zullen zien dat ook hier in eerste instantie de aanleiding in een sociaal-economische problematiek van werkloosheid ligt, maar dat een beleid gericht op herverdeling van arbeid een veel bredere motivatie verdient. Ook hier moeten wij het verband tussen economie en levensstijl aan de orde stellen. Daarover gaat dit hoofdstuk.

a. Arbeidsethos

Het werkloosheidsvraagstuk heeft, zoals eerder aangegeven, betrekking op betaalde arbeid. Betaalde arbeid heeft een dominante positie in onze samenleving wat betreft status, inkomen, sociale-zekerheidsrechten, sociale identiteit. Wij hebben in hoofdstuk II aangegeven dat deze dominante positie een typisch bijproduct is van de industriële bedrijvigheid; zeker ook de overheersende positie van de man daarin. Het zicht op de betekenis van onbetaalde arbeid is met name door de processen van professionalisering en economisering die vanaf de jaren zestig zijn ingezet, sterk achteruit gegaan. Zou de trendbreuk in de sociaal-economische ontwikkeling, zoals die zich thans manifesteert, ook betekenis hebben voor ons arbeidsethos?

In een brochure van de Raad van Kerken wordt arbeid als volgt omschreven: Arbeid is alle moeite, pijn en vreugde om iets tot stand te brengen: zich inzetten om de hele werkelijkheid van mens, dier en aarde in een zinvol verband bijeen te houden en naar de toekomst open te houden.²¹ Hoe men ook over deze omschrijving oordeelt, van belang is dat zinvolle arbeid zowel betaalde als onbetaalde arbeid omvat: de zogenaamde vrijwillige en huishoudelijke arbeid. Arbeid is aldus alles waaraan gewerkt moet worden om de samenleving in stand te houden en de mensen in de gelegenheid te stellen zinvol te functioneren.

Wat opvalt is de gebrekkige graadmeter van de economische groei, zoals wij die gewoon zijn te berekenen. Immers, wanneer de statistieken geen of nauwelijks economische groei laten zien, kan er zeer wel een toename van zinvolle activiteiten zijn. Wij moeten voortdurend erop attent zijn dat de vertrouwde begrippen waarmee de sociaal-economische ontwikkeling wordt beschreven een beperkt vermogen heb-

²¹⁾ Vlg. de uitgave *Arbeid en Inkomen*, Raad van Kerken, 1980.

ben om te meten wat er aan zinvolle activiteiten in onze samenleving is. Aldus dreigt ook een volledige werkgelegenheidsdoelstelling slechts beperkt te worden gericht op betaalde arbeid.

Moet in het verlengde van de in hoofdstuk II beschreven verschuivingen tussen betaalde en onbetaalde arbeid, volledige werkgelegenheid niet beschreven worden in termen van alle zinvolle arbeid: betaalde, onbetaalde, vrijwillige en huishoudelijke arbeid? Arbeid is dan afgeschermd van andere activiteiten als bijvoorbeeld ontspanning, sportbeoefening, omdat arbeid waarden toevoegt van materiële of immateriële aard, die de kwaliteit van het leven kunnen verbeteren binnen de kring waarvoor die arbeid wordt verricht: het gezin, de wijk, het dorp, een bepaalde groep of de samenleving als geheel.

b. Arbeidsduurverkorting

De vraag komt thans aan de orde of de huidige verdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid over actieven en niet-actieven (wat een begrip trouwens: het economiseren heeft ook ons woordgebruik niet onberoerd gelaten. Beter is: anders-actieven) en over mannen en vrouwen een goede verdeling is, of dat deze gewijzigd moet worden.

b.1. Motieven voor vormen van arbeidsduurverkorting

Die keuze kan ons niet moeilijk vallen: herverdelen van betaalde en onbetaalde arbeid is dringend noodzakelijk. Gelet op het feit dat een economisch herstel en het gericht ontmoedigen van het verrichten van betaalde arbeid de komende jaren ontoereikend zal zijn, hebben wij een keuze om steeds *minder* mensen 40 uur betaald werk te laten verrichten, waarbij aan steeds meer mensen een betaalde baan wordt onthouden, of steeds *meer* mensen minder dan 40 uur betaald te laten werken. Wij kiezen met overtuiging voor de tweede benadering, vanwege een aantal overwegingen. Daarbij zij nadrukkelijk vermeld, dat het verdelen van de betaalde arbeid niet betekent dat wij ons neerleggen bij de economische stagnatie. Arbeidsduurverkorting zal zodanig gerealiseerd moeten worden, dat het economisch herstel er niet door wordt belemmerd, maar er zo mogelijk door wordt gestimuleerd. De centrale lijn van onze benadering is als volgt.

Betaald werk is schaars, onbetaald werk is er in overvloed. Beide kunnen van gelijkwaardige betekenis zijn voor de samenleving. Gelet op de betekenis van betaalde arbeid zoals mensen die ervaren, is het onaanvaardbaar honderdduizenden mensen daarvan geheel of voor geruime tijd uit te sluiten. In het geldende arbeids-ethos wordt immers het verrichten van betaalde arbeid gezien als het voldoen aan de morele plicht een bijdrage te leveren aan de opbouw van de samenleving. Dit is een buitengewoon waardevolle houding die van belang blijft, ook wanneer wij in deze beschouwing benadrukken dat een zinvol bestaan ons niet uitsluitend bij betaalde arbeid doet uitkomen, omdat onbetaalde arbeid evenzeer waardevol kan zijn en betaalde arbeid dat niet per definitie is.

Bij een handhaven van een 40-urige werkweek als uitgangspunt zal een steeds kleiner aantal mensen daar *volledig* door in beslag genomen worden en een steeds grotere groep zal er *geheel* van verstoken blijven. Er ontstaan dan onoplosbare dilemma's: moet een jongere, die nog geen enkele betaalde arbeidservaring heeft opgedaan, voorrang krijgen boven bijvoorbeeld een 35-jarig gezinshoofd, die nog anderen tot zijn of haar onderhoudszorg heeft? Of boven een 50-jarige die niet anders heeft leren

denken dan in termen van betaalde arbeid?

Dit zijn dilemma's waar wij niet uitkomen. Wij moeten ons deze dilemma's dan ook niet laten opdringen: de één alles en de ander niets betekent een sociale ontwrichting van onze samenleving.

Het zou een heel positieve ontwikkeling zijn wanneer in onze samenleving de verschillende te verrichten activiteiten (betaalde arbeid, onbetaalde vrijwillige en huishoudelijke arbeid) niet exclusief aan bepaalde groepen toevallen, maar dat elk persoon de gelegenheid krijgt zijn of haar talenten en bekwaamheden tot gelding te brengen in betaalde én in onbetaalde activiteiten. Deze lijn zal in onze opvatting uiteindelijk beter aansluiten op de gaven die mensen willen ontwikkelen. Betaalde en onbetaalde arbeid zijn dikwijls van een verschillend karakter; wij hebben hierover eerder geschreven in de hoofdstukken II en III. Wij hebben bovendien gezien, hoezeer de bestaande verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over mannen en vrouwen een aan tijd en omstandigheden gebonden verschijnsel is; de huidige vanaf de industriële ontwikkeling gegroeide verdeling is historisch gezien opmerkelijk. Zou het voor de persoonsvorming van mensen niet heel waardevol kunnen zijn, aangesproken te worden op verschillende capaciteiten, zoals die in betaalde én onbetaalde arbeid worden gevraagd?

Velen in onze samenleving accepteren een stringente scheiding van betaalde en onbetaalde arbeid niet langer. Gegevens²² over personen die vrijwilligerswerk verrichten wijzen uit, dat het hier niet zozeer gaat om werklozen, arbeidsongeschikten of gepensioneerden, waarvan men zou verwachten dat juist zij er tijd voor hebben. Het blijken vaak mensen te zijn die het vrijwilligerswerk naast een betaalde baan doen bij wijze van aanvulling daarop.

Daarom: er zullen mogelijkheden moeten komen om te kiezen voor een andere verdeling van betaalde en onbetaalde activiteiten dan die, welke thans door allerlei omstandigheden dikwijls wordt opgelegd. Onze overwegingen hebben betrekking op emancipatie van jongeren en ouderen, van mannen en vrouwen. Een emancipatiediscussie die slechts de positie van vrouwen op het oog heeft, is mislukt voor zij goed en wel begonnen is.

Wij hebben tot nu toe de centrale lijn in ons betoog toegelicht met argumenten, ontleend aan de behoeften van een toenemend aantal mensen om zich in de betaalde en onbetaalde arbeid te manifesteren. Dit zijn motieven ontleend aan behoeften van mensen in het verrichten van betaalde en onbetaalde activiteiten. Er zijn evenwel nog andere, meer economisch getinte, overwegingen die pleiten voor het herverdelen van betaalde arbeid. Daarbij staan buiten discussie de vrij algemeen aanvaarde voorwaarden waaraan arbeidsduurverkortings moet voldoen:

- geen toename van de reële arbeidskosten;
- handhaven en zo mogelijk uitbreiden van de bedrijfstijd;
- het opvullen van de ingeleverde arbeidstijden door het aantrekken van werknemers of door het wegwerken van verborgen werkloosheid.

Andere overwegingen ten gunste van herverdeling van de arbeid:²³

²²⁾ Zie *Verschuivingen in de verhouding tussen betaalde en onbetaalde arbeid*, Stichting voor Economisch Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam, augustus 1982.

²³⁾ Zie in dit verband ook: *Delen van banen, een hels karwei*; Steef C. Weijers, juni 1981.

- a. De werkomstandigheden kunnen door arbeidsduurverkorting verbeteren. Er blijft een voortgaande instroom van jongeren, die de dynamiek in de werksfeer zal blijven bevorderen (doorstromen). Dit is verre te prefereren boven de verstarring die zal optreden, wanneer bij uitblijven van vormen van arbeidsduurverkorting personeelsbestanden min of meer bevroren worden. Er blijven bovendien carrière-mogelijkheden voor de betaalde werknemers: de vrijkomende arbeidstijd van hogere functies zal immers evenzeer opgevuld moeten worden.
- b. De arbeidsmotivatie kan verbeteren bij arbeidsduurverkorting. Allereerst: het verdelen van de arbeid vergroot – mits aan de hierboven vermelde voorwaarden wordt voldaan – de kans op behoud van arbeid voor de werknemers. De werkbelasting wordt minder met kansen op het terugdringen van ziekteverzuim en van vormen van arbeidsongeschiktheid die verband houden met overspannen arbeidsomstandigheden. Er ontstaan bovendien meer mogelijkheden voor educatief verlof, hetgeen voor het op peil houden van de vakkennis van grote betekenis is.
- c. Ook op andere wijze kan de arbeidsproductiviteit opgevoerd worden, namelijk wanneer de arbeidsduurverkorting op flexibele wijze wordt uitgevoerd, waarbij slappe tijden en piektijden soepel opgevangen worden door parallel daaraan de arbeidstijden te laten variëren. De vorm waarin het delen van arbeid wordt gerealiseerd is in dit verband van groot belang. Die vorm is zeer afhankelijk van de specifieke situatie in de verschillende ondernemingen en bedrijfstakken. Een van boven af opgelegde, uniforme uitvoering is onmogelijk. In dit verband doet een streven naar uitsluitend 32 of 36 uur voor iedereen te star aan. Arbeidsduurverkorting op jaarbasis, zoals recent in enkele cao's is overeengekomen, sluit meer aan op de behoefte in het bedrijfsleven aan flexibiliteit en mobiliteit in de tijd en naar onderscheiden categorieën personeel. Bovendien moet met name worden gedacht aan vormen van educatief verlof, waarbij én de arbeid kan worden verdeeld én de vakkennis voortdurend op peil kan worden gehouden. Wij willen daaraan toevoegen, dat vormen van arbeidsduurverkorting zoveel mogelijk omkeerbaar moeten zijn. Immers, wij schreven over een gereede twijfel inzake het de komende jaren realiseren van een volledige werkgelegenheid. Er zijn twijfels! Gesteld dat er zich in de jaren '90 of na 2000 hele nieuwe ontwikkelingen aandienen, die een zeer groot beroep zouden doen op arbeidskrachten: het moet mogelijk zijn de arbeidstijd dan weer te verlengen. Vandaar: flexibele, zoveel mogelijk omkeerbare vormen van arbeidsduurverkorting.
- d. Er is tenslotte een belangrijk financieel voordeel: arbeidsduurverkorting zal de groei van de werkloosheid (en mogelijk ook van de arbeidsongeschiktheid en het ziekteverzuim) kunnen terugdringen, waardoor de groei van de uitgaven krachtens de sociale zekerheid omgebogen kan worden. De werkloosheid wordt hoe dan ook betaald. Hetzij in de vorm van een geringer inkomen als gevolg van verdelen van de arbeid, hetzij in de vorm van toenemende premies sociale zekerheid, wanneer er geen arbeidsduurverkorting plaatsvindt en de werkloosheid zal blijven toenemen.

b.2. *Inkomensconsequenties*

Invoering van algemene arbeidsduurverkorting zal ook op moeilijkheden en weerstanden stuiten.

Meer mensen in dienst nemen en houden betekent een extra belasting voor de personeelsdienst; het betekent ook hogere kosten van het intern management en personeelskosten per man bij personeelswerving, opleiding, administratie. Rechtspositiereglementen en sociale zekerheid zijn evenmin op omvangrijke vormen van arbeidsduurverkorting afgestemd. Wij moeten niet lichtvaardig over deze problemen denken.

Een belangrijke aarzeling om het verdelen van de arbeid op grote schaal in te voeren is ook gelegen in twijfels of aan de voorwaarde van het niet laten oplopen van de reële arbeidskosten voldaan kan worden. Men betoogt in deze gedachtengang dat inleveren van reëel loon noodzakelijk is om herstel van de rendementen te bewerkstelligen. Het zou dan teveel gevraagd zijn wanneer daar bovenop nog eens ingeleverd moet worden in verband met arbeidsduurverkorting. Daarom neigt men in deze benadering tot het voorrang geven aan herstel van de rendementen om – wanneer dit tot economische groei leidt – vervolgens daaruit eventueel arbeidsduurverkorting te financieren.

Het is duidelijk dat wij moeilijk de inspanningen tot een dubbele neerwaartse bijstelling van de reële inkomens kunnen overschatten. Maar zij, die twijfels hebben over het verdelen van de betaalde arbeid moeten zich wel realiseren dat de hogere sociale-zekerheidslasten bij een voortgang van de huidige werkloosheid evenzeer door de werknemers in de vorm van premiebetaling, en dus aantasting van het reële loonniveau, opgebracht moeten worden. En het gaat dan om premiebetalingen van uitkeringen die – wanneer de arbeidsduurverkorting uitblijft – afgestemd blijven op een 40-urige werkweek. Het ontbreekt ons helaas aan doorberekeningen terzake, maar het zou ons niet verbazen wanneer de lasten elkaar niet veel zouden ontlopen; enerzijds een daling van de reële inkomens als gevolg van een arbeidsduurverkorting van 10 of 20% en anderzijds een voortgaande premiestijging door een groeiend aantal uitkeringsgerechtigden op basis van een 40-urige baan.

Hoe terecht de vraagstelling ook is, of langs twee kanten een reële inkomensdaling mogelijk is ten behoeve van én rendementsherstel én arbeidsduurverkorting, er is – nog afgezien van de eerder beschreven overwegingen ten gunste van het verdelen van de arbeid – geen keus. Zowel mét als zonder arbeidsduurverkorting zullen de reële inkomens aanzienlijk dalen. Tenzij wij de sociale uitkeringen zeer aanzienlijk terugbrengen ten opzichte van de inkomens van de mensen voor wie nog wel betaalde arbeid aanwezig is.

Maar wanneer wij een reële inkomensdaling voor hen die betaalde arbeid verrichten niet zien zitten: wordt het daarmee meer aanvaardbaar voor de mensen aan wie betaalde arbeid wordt onthouden? Trouwens, wanneer een werknemer werkloos of arbeidsongeschikt wordt, gaat hij of zij er in het huidige stelsel van sociale zekerheid vrijwel altijd tenminste 20% in inkomen op achteruit (of nog meer in de recente plannen van het kabinet). Wij vinden dat kennelijk wel aanvaardbaar en mogelijk. Waarom zou dit voor diegenen die nog betaalde arbeid verrichten niet mogelijk zijn, zeker wanneer wij ons realiseren dat bij arbeidsduurverkorting er meer tijd vrijkomt om niet-betaalde activiteiten te verrichten?

De reële teruggang in de inkomens blijft fors. Maar wij moeten de gemiddelde inkomensbehoefte niet blijven relateren aan de oude situatie, waarin betaalde arbeid overheerste. Bij de nieuwe verhoudingen past een ander consumptiepatroon: relatief

minder gericht op het aankopen van met betaalde arbeid geproduceerde goederen en diensten.

Niettemin: de inkomensconsequenties die verband houden met rendementsherstel en arbeidsduurverkorting zijn zeer aanzienlijk. Er is geen enkele aanleiding daar gering-schattend over te doen. Maar wij moeten – er is immers geen keus – ook durven volhouden dat, als het moet, iedereen in inkomen terug kan. Zeker wanneer wij ons realiseren dat sinds 1950 de reële inkomens met ongeveer 200% zijn toegenomen en er thans in zoveel meer gevallen dan in 1950 sprake is van meer dan één inkomen in een gezin of ander duurzaam samenlevingsverband (in ongeveer 1/3 van de huishoudens). Hetgeen ons overigens verplicht nadrukkelijk die gezinssituaties, waarin slechts één inkomen beschikbaar komt, in bescherming te nemen.

De vragen naar de consequenties van de arbeidsduurverkorting brengen ons nog tot een drietal kanttekeningen.

Allereerst: in de lijn van ons betoog moet hier gesteld worden dat de overheid niet een primaire verantwoordelijkheid heeft voor de arbeidsvoorwaarden en dus ook niet voor de inkomensconsequenties van arbeidsduurverkorting. Het inkomensbeleid gebaseerd op globale inkomenscategorieën als minimum, eenmaal, tweemaal, driemaal en viermaal modaal brengt ons voor de komende jaren niet veel verder. Het globale karakter van dit inkomensbeleid staat haaks op een noodzakelijk flexibel werkende arbeidsmarkt, waarin inkomensverschillen op grond van verschillen in verantwoordelijkheid, inzet en uiteenlopende werkomstandigheden mogelijk moeten zijn. Uiteraard zal de overheid in de sfeer van haar belastingpolitiek lasten naar draagkracht moeten blijven opleggen.

b.3. *Verplicht of vrijwillig*

Een tweede kanttekening betreft de vraag naar de mate van vrijwilligheid om betaalde en onbetaalde activiteiten anders dan thans te verdelen over werklozen en werkenden en over mannen en vrouwen.

Inzake de verdeling over mannen en vrouwen wordt dikwijls aandacht gevraagd voor de situatie dat in het ene gezin (of duurzaam samenlevingsverband) de alleenverdiener werkloos is en in een ander gezin beide partners een volledig betaalde baan hebben van 40 uur. Dit is – afgezien van eventueel inkomen van kinderen – de meest extreme situatie. In de actuele discussies over arbeidsduurverdeling worden dan, wanneer men met deze extreme situatie geconfronteerd wordt, wel maatregelen bepleit in de sfeer van het beperken van de te verrichten betaalde arbeid per gezin. Een bekend voorbeeld is de gemeente Smallingerland, waar een plan was om uitsluitend ambtenaren te benoemen uit huishoudens waar niet meer dan 50 uur betaalde arbeid wordt verricht. Gedeputeerde Staten hebben dit plan vernietigd. Hoe begrijpelijk op het eerste gezicht de gedachtengang van de gemeente Smallingerland uit rechtvaardigheidsgronden ook is, het lijkt ons niet de goede weg. Gegeven de huidige verdeling zou een dergelijk beleid erop neerkomen dat veelal de vrouwen zich zouden moeten terugtrekken. De lijn van ons betoog tot nu toe kan naar wij hopen niet misverstaan worden: juist om de hierboven aangeduide situatie van de één helemaal niet en de ander het dubbele te voorkomen, zal er de mogelijkheid moeten zijn om de betaalde en onbetaalde arbeid anders te verdelen dan nu, door flexibele vormen van arbeidsduurverkorting in te voeren, deeltijdbanen etc. Verbodsbepalingen of het rantsoeneren van het te verrichten aantal betaalde werkuren per gezin

passen niet bij de dynamiek van de arbeidsmarkt: bovendien, hoe zou een dergelijke aanpak zonder omvangrijke bureaucratisering afgedwongen kunnen worden?

Wel noodzakelijk is dat het meer dan evenredig verrichten van betaalde arbeid door partners in een gezin of ander duurzaam samenlevingsverband ontmoedigd wordt. Hiertoe kan het fiscale instrument goede diensten bewijzen, mits het huidige belastingstelsel vernieuwd wordt: de belastingplichtige kan in een belastingsysteem waarin draagkrachtoverwegingen overheersen, niet individueel gezien worden, los van zijn of haar leefsituatie. Draagkracht houdt immers nauw verband met de leefsituatie van de belastingplichtige: er gaan immers draagkrachtverhogende effecten uit van het samenleven met een partner die ook betaalde arbeid verricht. De invoering van een 'splittingsstelsel' (de verdiende inkomens van beide partners bij elkaar optellen en vervolgens door tweeën delen; ook bij alleenverdieners splitsen: de helft van het inkomen toerekenen aan de uitsluitend onbetaalde arbeid verrichtende partner) kan de huidige relatieve fiscale achterstelling van de alleenverdieners ten opzichte van de tweeverdieners teniet doen.

Een tweede aandachtspunt van relatieve ontmoediging van teveel betaalde arbeid per gezin kan gelegen zijn in een wijziging van het stelsel van sociale zekerheid, in die zin, dat alleenverdieners op minimumniveau in aanmerking komen voor een 100%-basisuitkering, in tegenstelling tot tweeverdieners die niet hoger kunnen komen dan 70% van het minimumloon.²⁴

Bij deze vragen is tevens aan de orde het streven – bijvoorbeeld in de kring van de Emancipatieraad – naar een verplichte 25-urige werkweek voor iedereen. Dit zou in feite neerkomen op een betaalde arbeidsplicht voor beide partners, omdat het inkomen van één betaalde baan van 25 uur ontoereikend zal zijn voor het onderhoud van de betrokkene en zijn of haar naaste verwanten. Achtergrond van dit streven is het uitgangspunt dat economische onafhankelijkheid van beide partners nastrevenswaardig is.

Onze benadering is een andere. Verdeling tussen werklozen en werkenden klemmt zeer: dat móét gebeuren. De verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over mannen en vrouwen is evenwel van een andere orde, omdat het niet aangaat alle mannen en alle vrouwen te verplichten zich op de markt van betaalde arbeid te begeven. Wij hebben meer mogelijkheden bepleit voor een andere verdeling in die zin, dat meer dan thans mannen en vrouwen beiden betaalde en onbetaalde activiteiten kunnen gaan verrichten. Maar hier overheerst de vrijwilligheid; het inrichten van het gezinsleven naar eigen keuze. Wanneer partners menen de traditionele verdeling te moeten handhaven, dan mag geen overheid hun die mogelijkheid onthouden. Wanneer men bewust kiest voor voortzetting van de alleenverdienerssituatie, kunnen er – met name op het minimumniveau – problemen ontstaan bij vormen van arbeidsduurverkorting. Hier zullen bij voorkeur in de fiscale sfeer correcties moeten plaatsvinden, opdat de leefeenheid een minimaal bestaan gewaarborgd blijft en de uitsluitend onbetaalde arbeid verrichtende partner (bijv. voor het verzorgen van kinderen of ouders) bij arbeidsduurverkorting niet de betaalde arbeidsmarkt wordt opgejaagd. Een verplichting tot het verrichten van betaalde arbeid van beide partners is even verkeerd als het willen rantsoeneren van de totale per gezin te verrichten betaalde arbeid. In de sfeer van de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over partners in een gezin passen geen verbods- en gebodsbepalingen, gegeven de vrijheid

²⁴⁾ Zie in dit verband het rapport *Vernieuwing om behoud*; zie ook de resolutie over de sociale zekerheid die op de CDA-partijraad van 5 februari 1983 is aanvaard.

van de partners om zelf te beslissen. Keuzevrijheid moet hier uitgangspunt zijn, aangevuld met een selectief ontmoedigingsbeleid gericht op betaalde arbeid, gegeven de dominante positie van betaalde arbeid en de blokkade die daarvan uitgaat naar het oplossen van de huidige werkloosheidsproblemen.

c. Een markt van betaalde en anders betaalde arbeid: een economisch en sociaal draagvlak.

Is de aanval op de werkloosheid over drie fronten (economisch herstel, arbeid verdelen en het beperken van het aanbod van betaalde arbeid) toereikend?

Er rijzen opnieuw aarzelingen. De omvang van de werkloosheid (inclusief de verborgen werkloosheid) en de impulsen tot een verder oplopen zijn zo omvangrijk; dat wij er ernstig rekening mee moeten houden dat wij er nog niet zijn.

Bovendien, wat zijn de gevolgen van het selectieve ontmoedigingsbeleid gericht op betaalde activiteiten vooral in de sfeer van de maatschappelijke, onderlinge dienstverlening? Wij hebben opgemerkt dat een vermoedelijk harde ontwenningpolitiek nodig zal zijn; de nood kan niet uit de gezichtskring en de gevoelswereld van mensen worden weggeorganiseerd. Geen compensatiepolitiek derhalve, maar confrontatiepolitiek. Als mensen zélf heel direct geconfronteerd worden met vragen naar hulp en bijstand, zullen er dan geen onaanvaardbare hiaten vallen, wanneer de geprofessionaliseerde instanties worden ontbonden of teruggebracht?

Allereerst dit. Wij spreken niet over gelijkwaardige alternatieven. Veel activiteiten in de sfeer van met name de maatschappelijke dienstverlening kunnen, gelet op de aard van deze activiteiten, beter in niet-geprofessionaliseerde en niet-geëconomiseerde verhoudingen verricht worden. Het is dus alleszins de moeite waard deze doorbraak te bewerkstelligen. Wij geloven dat mensen – mits direct en zonder omwegen aangesproken op het naar elkaar omzien – elkaar niet in de kou zullen laten staan. Maar aanzetjes in de goede richting kunnen niet gemist worden. Wij willen hier een pleidooi voeren voor het organiseren van een arbeidsmarkt van 'onbetaalde' arbeid, naast die van de markt van betaalde arbeid. Of beter: het organiseren van een 'anders betaalde' activiteitenmarkt (werken met behoud van uitkering), naast de werkzaamheden die aan de orde zijn in de reguliere marktsector of budgetsector.

Er zijn een aantal gevaren aan deze benadering verbonden. Bijvoorbeeld: een verdringing van betaalde door deze 'anders betaalde' activiteiten. Bovendien, wij moeten geen verstarring van de arbeidsmarkt krijgen waardoor noodzakelijke herstructureringsprocessen in onze economie worden belemmerd. Wij zullen terzake zeer zorgvuldig moeten handelen. Onze gedachten gaan uit naar de volgende aanpak. De activiteiten waar het hier om gaat zullen moeten passen in het beleid, gericht op het selectief ontmoedigen van betaalde arbeid. Dat geldt met name voor onderdelen van de maatschappelijke dienstverlening en bepaalde publieke voorzieningen in de directe woon- en leefomgeving. Deze activiteiten moeten nadrukkelijk benoemd worden, zodat de afscheiding met de betaalde arbeidsmarkt zo scherp mogelijk getrokken kan worden. Enerzijds zien wij thans om ons heen welke betaalde arbeid 'spontaan' stopt wegens geldgebrek, anderzijds vergt het een bewust benoemingenbeleid op basis van opvattingen over activiteiten die beter niet op een geprofessionaliseerde en geëconomiseerde wijze verricht kunnen worden, gelet op de aard ervan. Te overwegen valt ook organisaties en instellingen het recht te geven deze 'anders betaalde' werknemers in dienst te nemen. Bij deze 'anders betaalde' activiteiten gelden bij dit werk passende verplichtingen; de samenleving mag een beroep op

mensen doen. De 'andere betaling' zal veelal lager zijn dan in de 'reguliere' betaalde arbeid het geval zal zijn. Dat geldt met name voor de betaalde werkzaamheden die vervelend en vuil zijn en die nu eenmaal verricht moeten worden. Maar ook anderszins zullen er financiële impulsen nodig blijven om het financiële draagvlak dat de betaalde arbeid blijft vormen voor al de hier genoemde 'onbetaalde' en 'anders betaalde' arbeid in stand te houden. Daar staat tegenover dat de 'onbetaalde' en 'anders betaalde' activiteiten spontaan uitgelokt, dan wel op aangepaste wijze georganiseerd, het sociale draagvlak (of beter: evenwicht) kunnen gaan vormen voor een samenleving die zonder dit evenwicht steeds verder zal vastlopen in een overheersing van de betaalde arbeid; 800.000 werklozen en voor ieder zichtbaar vele taken die niet gedaan worden: het is niet langer aanvaardbaar dat deze economische en sociale uitersten voortduren.

Wie komen ervoor in aanmerking?

Allereerst: mensen die werkloos zijn op de markt voor betaalde arbeid en die dat vermoedelijk ook zullen blijven. Dat geldt dan met name voor de langdurig werklozen.

Daarnaast moet worden nagegaan of het ook mogelijk is dat men op basis van vrijwilligheid uittreedt uit de markt voor betaalde arbeid en toetreedt tot de markt van de 'onbetaalde' of 'anders betaalde' activiteiten. Eenvoudig, omdat dit werk mensen beter kan liggen en zij in de eisen die dit werk vraagt meer hun bekwaamheden kunnen ontwikkelen dan in de sfeer van de betaalbare arbeid. Wij komen dan voor de vraag hoe een eventuele vrijwillige toetreding te financieren is. Maar ook: wordt het onaangename werk dan nog wel gedaan?

d. Basisinkomen

Wij stuiten hier op de actuele discussie naar een basisinkomen voor de gehele bevolking. Diegenen die betaalde arbeid verrichten, krijgen dan vervolgens op het basisinkomen een aanvulling. Ook wordt gedacht aan een combinatie van een basisinkomen met vormen van maatschappelijke dienstplicht voor de noodzakelijke arbeid, die bij een basisinkomen niet verricht dreigt te worden. Overigens, het gaat er bij een basisinkomen niet om mensen tot 'niets doen' aan te zetten, maar om hen van de verplichting tot betaalde arbeid te ontslaan, zodat zij hun creativiteit op andere wijze zinvol kunnen aanwenden.

De discussie over een basisinkomen voltrekt zich in ons land veelal vanuit extreme stellingnamen: je bent er voor of er tegen. Maar dan ook helemaal voor of helemaal tegen. Zo scherp liggen de feitelijke verhoudingen evenwel niet.

In zekere zin is er een basisinkomen in ons stelsel van sociale zekerheid. De Algemene Bijstandswet, in het midden van de jaren '60 ingevoerd, voorziet in een uitkering die toereikend is voor de minimale kosten van bestaan voor al diegenen die buiten de sfeer van de sociale verzekeringen vallen. De pleitbezorgers van een basisinkomen wijzen erop dat dit een logisch sluitstuk zou zijn in de ontwikkeling van de sociale zekerheid, waarin steeds meer arbeid en inkomen van elkaar zijn ontkoppeld. Weliswaar geldt voor de sociale verzekeringen bij werkloosheid en arbeidsongeschiktheid nog wel de plicht zich beschikbaar te houden voor passende werkgelegenheid, maar, zo wordt opgemerkt, bij ruim 9.000 openstaande aanvragen voor arbeidskrachten en 800.000 werklozen rijst de vraag of het beschikbaar zijn voor passend werk nog reëel is. Het werken met behoud van uitkering zal verruimd moeten worden; wij schreven daarover in de vorige paragraaf. Maar is een basisinkomen in dit

verband het logische sluitstuk van onze sociale zekerheid?

Wij zouden ons er gemakkelijk van kunnen afmaken door erop te wijzen dat een basisinkomen voorshands onbetaalbaar is, blijkens berekeningen die de WRR heeft gemaakt.²⁵ Maar de vraag verdient een meer principiële benadering: is een basisinkomen gewenst? Vervolgens kunnen wellicht praktische overwegingen ons doen vaststellen, dat de samenleving er nog niet aan toe is.

Een basisinkomen voor iedereen is ongewenst. Het ontkracht het waardevolle uitgangspunt dat in beginsel mensen zelf voorzien in hun onderhoud en in dat van hen die daarop zijn aangewezen. Voorts: één van de centrale lijnen in ons betoog is het selectief ontmoedigen van betaalde activiteiten, juist daar waar de economische en professionele efficiency niet overheersend kan en mag zijn. Voer je de betaling via een basisinkomen dan toch niet weer langs de achterdeur binnen? Zou het onze grootste zorg op dit moment zijn om al datgene wat thans in onze samenleving onbetaald, veelal spontaan en vanzelfsprekend gebeurt, alsnog van een economische basis te voorzien? Of moeten wij meer de kant op van een erkenning, dat (afgezien van meer mogelijkheden om tot een andere verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over mannen en vrouwen te komen) de betaalde arbeid verrichtende partner dat veelal alleen maar kan als de ander zich vooral op de onbetaalde taken richt? Een erkenning die bijvoorbeeld in het splitsingsstelsel in de belastingen ook voor alleenverdieners tot gelding gebracht kan worden.

Aarzelingen zijn er ook inzake het uitgangspunt van een basisinkomen. In deze gedachtengang behoren mensen, los van hun leefsituatie, over een door de samenleving op te brengen inkomen te kunnen beschikken. De achtergrond van een basisinkomen is de gedachte van economische zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Deze gedachte wordt krachtig gepropageerd vanuit de kring van de Emancipatieraad. Mensen blijven evenwel gericht op het aangaan van relaties, juist op basis van een behoefte aan emotionele en sexuele afhankelijkheid.²⁶ Hoezeer ons levenspatroon en ons denken beïnvloed zijn door de industriële ontwikkeling: ze heeft op dit fundamentele gegeven van menselijk samenleven geen vat gekregen. Zouden wij dan samenlevende mensen tot economische onafhankelijkheid moeten aanzetten? Het gaat hier om overheidsbeleid. Zou de overheid, die mensen vooral benadert in kwesties waar de draagkracht een belangrijke rol speelt (belastingen, huisvesting) uitgerekend op dit economische punt net moeten doen alsof er sprake is van individuen die weinig met elkaar gemeen hebben? Dat is toch een merkwaardig denken.

e. Conclusies

11. *Binnen onze samenleving ontwikkelt zich een andere waardering van betaalde, anders betaalde en onbetaalde arbeid. Het geldende arbeidsethos verandert: tot zinnvolle arbeid behoren al die activiteiten die verricht moeten worden om de samenleving in stand te houden en die mensen in de gelegenheid stellen zinvol te functioneren.*

12. *Deze heroriëntatie op betaalde en onbetaalde arbeid heeft ook gevolgen voor het werkgelegenheidsbeleid. Wij hebben vastgesteld dat economisch herstel en een selectieve ontmoediging van het aanbod van betaalde arbeid naar verwacht moet*

²⁵) *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 1981.

²⁶) Zie mr. C. den Hollander-van der Ent: 'Emancipatie: generatiegebonden vraagstuk?' in de themabundel *Emancipatiebeleid*, uitgegeven door het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, oktober 1982.

worden de komende jaren ontoereikend zijn voor de aanpak van het werkloosheidsvraagstuk. Nodig is een aanvullend beleid, gericht op het verdelen van de betaalde arbeid en een selectief bevorderen van het werken met behoud van uitkering: een markt voor 'anders betaalde' arbeid, waar niet het economische maar een publieke of sociale efficiency doorslaggevend is.

13. Een belangrijk motief voor arbeidsduurverkorting is de overweging, dat het voor de ontwikkeling van mensen veelal beter is wanneer men betaalde én onbetaalde arbeid verricht, dan wanneer deze activiteiten exclusief toevallen aan bepaalde groepen, n.l. mannen respectievelijk vrouwen, of werkenden respectievelijk werklozen.

Arbeidsduurverkorting kan voorkomen dat steeds minder mensen uitsluitend betaald werken en steeds meer mensen er geheel van verstoken blijven. Beter is wanneer steeds meer mensen minder dan veertig uur betaalde arbeid kunnen verrichten. Zo kunnen wij ook voorkomen dat er zich onoplosbare dilemma's opdringen: gaan de jongere werklozen voor de oudere werklozen?

Arbeidsduurverkorting is het doortrekken van de historische lijn waarin arbeidsproductiviteit wordt omgezet in hogere reële lonen en in arbeidsduurverkorting. Voorwaarden zijn: geen toename reële arbeidskosten, handhaven en zo mogelijk uitbreiden van de bedrijfstijd en het opvullen van vrijkomende arbeidstijd of het wegwerken van verborgen werkloosheid.

Voorts: vormen van arbeidsduurverkorting die omkeerbaar zijn en die niet uniform van bovenaf worden opgelegd. Beter dan uitsluitend 32 of 36 uur over de gehele linie zijn een flexibele arbeidsduurverkorting per jaar en vormen van educatief verlof.

- a. Andere, meer economisch getinte, voordelen van arbeidsduurverkorting zijn onder meer:
- de arbeidsomstandigheden kunnen verbeteren: dynamiek in de organisatie en carrièremogelijkheden;
 - betere motivatie;
 - hogere arbeidsproductiviteit bij een juiste vormgeving van arbeidsduurverkorting;
 - mogelijkheden tot verlaging van premies sociale zekerheid.

Arbeidsduurverkorting zal een extra belasting betekenen voor de personeelsdienst en voor het intern management.

- b. De inkomensconsequenties zullen aanzienlijk zijn, maar er is geen keus: inkomensdalingen als gevolg van korter werken of als gevolg van hogere premies sociale zekerheid bij een blijvend hoge werkloosheid zonder arbeidsduurverkorting, zullen elkaar niet veel ontlopen. Daarbij is van belang te beseffen dat er minder inkomen nodig is in een consumptiepatroon dat minder gericht raakt op met betaalde arbeid geproduceerde goederen en diensten.
- c. Arbeidsduurverkorting is noodzakelijk maar een verplichte invoering volgens één uniform model zal niet werken. Het bedrijfsleven zal zelf tot werkbare vormen moeten komen. Ook inzake de verdeling van arbeid tussen mannen en vrouwen passen geen verplichtingen; met een ontmoedigingsbeleid zal hier het meeste resultaat bereikt kunnen worden, onder meer met fiscale instrumenten en

aandacht voor de positie van alleenverdieners: fiscale aanvullingen op het inkomen zullen zo nodig moeten voorkomen dat beide partners de betaalde arbeidsmarkt worden opgejaagd. Een maximaal 25-urige betaalde werkweek wordt in dit verband afgewezen, omdat dit feitelijk neerkomt op een arbeidsplicht voor beide partners.

14. *Inzake de markt van 'anders betaalde' arbeid: het gaat hier om activiteiten die passen in het selectieve ontmoedigingsbeleid met betrekking tot betaalde arbeid in de sfeer van de publieke en de maatschappelijke dienstverlening (zorgsector, directe woon- en leefomgeving). Deze activiteiten moeten nadrukkelijk benoemd worden, zodat deze gescheiden kunnen worden van de reguliere betaalde arbeid. Langdurig werklozen komen hiervoor in de eerste plaats in aanmerking. Voorts is te overwegen mensen in de gelegenheid te stellen desgewenst op vrijwillige basis tot deze 'anders betaalde' arbeidsmarkt toe te treden. Er zullen bij dit soort werk passende organisatievormen en passende rechten en plichten gevonden moeten worden. De beloning (het 'anders betalen') zal veelal op een lager niveau liggen dan die van de betaalde arbeid.*
15. *Inzake een basisinkomen: nog afgezien van de problemen met de financiering is het invoeren van een algemeen basisinkomen niet gewenst:*
- het ontkracht het waardevolle uitgangspunt dat in beginsel mensen zelf voorzien in hun onderhoud en dat van diegenen die daarop zijn aangewezen;*
 - het past niet in ons pleidooi voor het ontmoedigen van bepaalde betaalde activiteiten;*
 - wij verwerpen het streven naar economische zelfstandigheid voor iedereen, los van de leefsituatie, dat veelal het uitgangspunt is van een basisinkomen.*

VI. BESLUIT

In de inleiding stelden wij de vraag: dwingt de huidige werkloosheid ons tot een keuze tussen enerzijds het benadrukken van economische groei en volledige werkgelegenheid zonder vormen van arbeidsduurverkorting, of juist tot het relativeren daarvan, hetgeen onder meer tot uitdrukking zou moeten komen in arbeidsduurverkorting. Het antwoord laat zich inmiddels raden: het is een onjuist dilemma. Er is dringend behoefte aan een economisch herstel maar dat zal, naar wij moeten vrezen, ontoereikend zijn om de werkloosheid substantieel terug te dringen. Zelfs wanneer het met een uitsluitend op economisch herstel gericht beleid in de jaren '90 mogelijk zou worden opnieuw een volledige werkgelegenheid in de traditionele betekenis te realiseren: het is ondenkbaar dat gedurende een lange reeks van jaren aan enige honderdduizenden mensen betaalde arbeid geheel wordt onthouden. Dit is onaanvaardbaar, omdat het niet kán in een samenleving, waarin verwachtingspatronen in opvoeding en onderwijs zo zeer op betaalde arbeid zijn georiënteerd.

Er is derhalve een beleid nodig dat over een breed front wordt ingezet en aansluit op veranderde opvattingen over betaalde en onbetaalde arbeid: economisch herstel én arbeidsduurverkorting én selectief ontmoedigen van het aanbod van betaalde arbeid én vormen van 'anders betaalde' activiteiten. Verdragen deze verschillende vormen van beleid elkaar? Kan het eenheidsdenken en het gelijkheidsstreven doorbroken worden?

In dit verband is wellicht de belangrijke 'winst' van de afgelopen jaren, dat er weer *beweging* is gekomen in de arbeidsverhoudingen. Die zaten immers jarenlang muurvast. Partijen hebben zich in de jaren zeventig ingegraven in schier onbeweeglijke stellingen, daarbij de illusie koesterend dat dit de veiligste methode was om het hoofd te bieden aan alle stormachtige ontwikkelingen. Jarenlang zijn er in deze sfeer taboe-onderwerpen geweest, waarover je maar beter kon zwijgen.

Dit is inmiddels veranderd. En het gaat snel. Zowel bij werkgevers- als bij werknemersorganisaties kunnen wij soms zien, dat de bestuurders wel eens moeite hebben om de leden bij te houden. Het schip is vlotgetrokken, of misschien beter: de wal heeft het schip gekeerd. Het gaat er nu om welke koers het zal kiezen.

Een van de opvallendste kenmerken van deze koers zal zijn: *verscheidenheid*. In deze discussienota wordt geconcludeerd dat gelijkheid, het laten overheersen van één dominerende oriëntatie, volstrekt voorbij gaat aan de feitelijke ontwikkelingen in maatschappij en bedrijvigheid. De werkelijkheid laat zich niet modelleren naar een eenheidsdenken. Oriëntaties en zingeving verschillen niet alleen binnen onderscheiden leefsfere van de mens, maar ook binnen de sfeer van de arbeid: de positie van bedrijven (en van de werknemers daarbinnen) die in een permanente internationale concurrentieslag verkeren is niet te vergelijken met die van ambtenaren, trendvolgers of die van werknemers in de particuliere dienstverlening. De gelijkheid in arbeidsvoorwaarden zoals daaraan de afgelopen decennia is vormgegeven, heeft een grote ongelijkheid in werkgelegenheidskansen teweeggebracht. Een dergelijk gelijkheidsstreven kan moeilijk als een sociaal beleid worden aangemerkt.

Verdraagt onze samenleving verscheidenheid? Ze vraagt erom! Mensen blijken heel verschillende verlangens en houdingen te hebben ten opzichte van hun arbeid. Daar kan een beleid, gericht op arbeidsduurverkorting, deeltijdbanen etc. op inspelen.

Het gelijkheidsstreven heeft bovendien een centralisme opgeroepen – want gelijkheid is alleen op centrale wijze af te dwingen – dat onverenigbaar is met wat het hart is van het christelijk-sociale denken: het toerusten van werknemers en werkgevers om in een gezamenlijke verantwoordelijkheid inhoud te geven aan de arbeid, aan het ondernemen.

Het accent op het verdiepen van interne zeggenschaps- en eigendomsverhoudingen is daarom voor de komende jaren van groot belang. Een heroriëntatie op de rol van de vakbeweging, van werkgeversorganisaties en tal van andere centrale organen is essentieel en kan niet gemist worden. Evenals de heroriëntatie die de politiek zal moeten opbrengen.

Men vraagt zich in dit verband wellicht af: hoe wordt het financieringstekort door de aanbevelingen in deze discussienota teruggedrongen? Of: hoeveel nieuwe arbeidsplaatsen levert deze nota op?

Onze opzet is geweest aandacht te vragen voor de problemen van werkloosheid en financieringstekort, die zó ernstig zijn dat een louter economisch-financiële benadering ons niet veel verder zal brengen. Wij moeten er achter zien te komen wat deze enorme scheefgroei in gang heeft gezet; welke levensstijl, welke verwachtingen van de mensen jegens het collectieve, het politieke hier achter schuil gaan. Het simpel terugdringen van het financieringstekort, zonder acht te slaan op de samenhang tussen economie, cultuur en politiek, zal de impulsen die tot de scheefgroei leiden niet wegnemen. Het financieringstekort zal dan niet afnemen of – als dit toch met harde hand wordt doorgezet – : het kabinet zal in een isolement geraken ten opzichte van maatschappelijke ontwikkelingen. Geen enkel kabinet zal dat – gelukkig – lang kunnen volhouden.

De troonrede 1983 laat zien, dat het huidige kabinet de problematiek van het financieringstekort in een breder verband plaatst. Het bestrijden van werkloosheid, het terugdringen van het financieringstekort kan alleen slagen als het economische en financiële beleid wordt gevoed door opvattingen over zinvolle arbeid, over menselijke verantwoordelijkheid, over de taak van de overheid. Deze opvattingen bleven tot nu toe veelal onzichtbaar achter het concrete beleid, terwijl juist op dit niveau de werkelijke politieke slag geleverd zal moeten worden.

Het terugdringen van het financieringstekort is nodig; niet alleen en ook niet in de eerste plaats omdat wij anders straks de rente en aflossingsverplichtingen niet meer kunnen opbrengen. Een overheid, die zich alle materiële en immateriële zorgen en problemen van de burgers laat aanleunen, doodt creativiteit, engagement en onderlinge verantwoordelijkheid. Die overheid staat aldus de groei van menswaardige verhoudingen in de weg. In plaats van ondersteuning van een maatschappelijk weefsel in de directe woon-, leef- en werksituatie zal die overheid er toe bijdragen dat de samenleving vervalt in hetzij het ene uiterste, collectivisme, dan wel het andere: individualisme, het ieder voor zich.

Men begrijpe ons goed: de overheid kan vanuit Den Haag de samenleving niet naar haar hand zetten. Maar zij kan wel omstandigheden creëren en voorwaarden scheppen (confrontatiepolitiek), die de samenleving behoeft om tot werkelijke verantwoordelijkheid te kunnen komen. Die omstandigheden zijn de laatste jaren zeer veranderd; vroeger moest de overheid veel centrale bescherming bieden. Maar het lijkt erop dat voortzetting van dit type beleid in de huidige tijd geen bescherming biedt, maar eerder onveiligheid en onzekerheid oplevert. Abraham Kuyper heeft eens het overheidsoptreden vergeleken met de stok, die de planter naast het jonge boompje

plaatst om het te beschermen tegen de stormen. Zonder stok zou het boompje het tegen de storm moeten afleggen, de overheid moet het dan ondersteunen. Maar eenmaal tot volwassen boom uitgegroeid, moet de planter de stok weer weghalen, omdat deze anders de boom in zijn ontwikkeling in de weg komt te staan.

De christen-democratie moet in deze zin het overgangskarakter van onze tijd verstaan. Er zijn er die somber vaststellen dat onze tijd wordt verlamd door de stuiptrekkingen van een voorbije periode. Zou het helemaal uitgesloten zijn dat het hier toch meer om barensweeën gaat?

Onze samenleving kampt met een aantal grote, tegelijkertijd optredende problemen. Sommige daarvan zijn zeer concreet en duidelijk zichtbaar; er waren in 1983 gemiddeld 800.000 mensen werkloos en dit jaar zullen het er naar verwachting meer dan 900.000 zijn. De economische wetenschap en de economische politiek lijken geen kans te zien de ontwikkelingen een meer perspectiefvolle wending te geven.

Het vermoeden rijst, dat achter de economische cijfers ontwikkelingen schuilgaan in de levensstijl van de samenleving en in de gegroeide politieke en bestuurlijke praktijk; er is, zoals in deze nota wordt uiteengezet, een relatie tussen economie, cultuur en politiek, die tot nu toe is veronachtzaamd.

Een geïsoleerde behandeling van deze gebieden doet tekort aan de eenheid van het leven. Daarom wordt in deze discussienota een poging gedaan de veelal geïsoleerd beschouwde economische gegevens in relatie te brengen met recente culturele en politieke ontwikkelingen in onze samenleving.

Dit vanuit de overtuiging, dat een beleid, gericht op werkgelegenheid en het gezond maken van de overheidsfinanciën, gevoed moet worden door opvattingen over zinvolle arbeid, over menselijke verantwoordelijkheid en over de taken van de overheid.

druk: tom paap b.v./den haag

Verdere publikaties van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA:

'Over Vredesbeleid', januari 1981; f 5,-

'Massa- of kassacommunicatie', april 1981; f 4,-

'Herziening belastingwetgeving', juni 1981; f 9,-

'De ruimte en wij, wij en de ruimte', november 1981; f 10,-

'Pastor of politie?', februari 1982; f 3,-

'De toekomst van de NCO' (beleidsadvies), mei 1982; f 2,50

'Themabundel 'L' emancipatiebeleid', oktober 1982; f 5,-

'Vernieuwing om behoud', december 1982; f 10,-

'Gewetensbezwaren vragen aandacht', mei 1983; f 8,-

'Samen verder', oktober 1983; f 8,-

'Pluriformiteit' (beleidsadvies), oktober 1983; f 4,-

'Hoeksteen of sluitpost' (beleidsadvies), november 1983; f 3,75

'Themabundel 'D' Drugs het einde?', december 1983; f 10,-

Deze publikaties zijn te bestellen door storting van het verschuldigde bedrag op giro 927682 van het CDA-secretariaat, onder vermelding van de titel van het rapport.

Dr. Kuiperstraat 5, 2514 BA Den Haag, Tel. 070-92.44.61.